



राहुल सांकृत्यायन

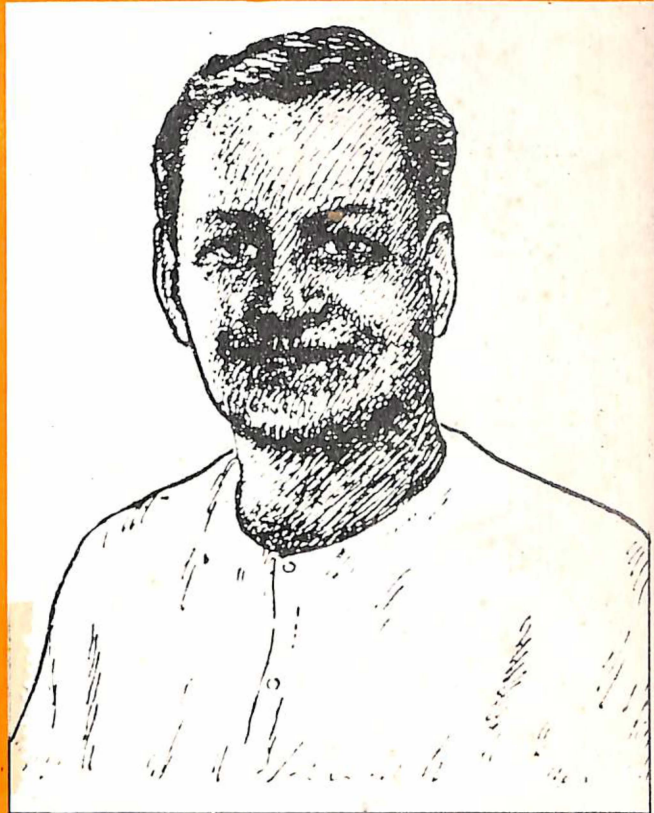
प्रभाकर माचवे

भारतीय
भासांचे साहित्य
घडोवपी

KO

891.430 092

Sa 58 M





**INDIAN INSTITUTE
OF
ADVANCED STUDY
LIBRARY, SHIMLA**





पुस्तकाचे फाटले वटेन एक शिल्पाकृती दिल्या. शिल्पांत तीन जोतिशी बुद्धभगवानाची आवय राणी महामाया हिक्का पडिल्ल्या सपनाचो अर्थ राजा शुद्धोधनाक सांगतात अशें दाखयलां. शिल्पाचे सकयले वटेन एक बरोवपी तें सांगप बरोवन घेता. भारतांतल्या लेखनकलेची ही अशे तरेची सगळ्यांत पुर्विल्ली नोंद आसूंये.

नागार्जुनकोंडा, दुसरो शेंकडो, इसवी.
नॅशनल म्युझियम, नवी दिल्ली हांचे बरेपणान.

भारतीय भासांचे साहित्य घडोवपी

राहुल सांकृत्यायन

बरोवपी

प्रभाकर माचवे

अणकारपी

एन्. एन्. आनंदन्



साहित्य अकादेमी

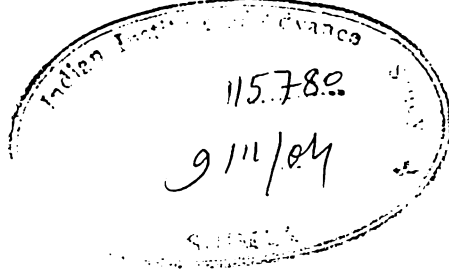
Rahul Sankrityayan (राहुल सांकृत्यायन):
Konkani translation by N. N. Anandan
of Prabhakar Machwe's English Monograph
Sahitya Akademi, New Delhi (1995), Rs. Fifteen

KO
891.430 092
Sa 58 M

© Sahitya Akademi

First Edition : 1995

Published by :
Sahitya Akademi



Head Office :

Rabindra Bhavan, 35, Ferozeshah Road, New Delhi 110 001

Sales Department :

Basement in 'Swati', Mandir Marg, New Delhi 110 001

Regional Offices :

172, M. M. G. S. Marg, Dadar (East), Bombay 400 014

Jeevan Tara, 23A/44X, Diamond Harbour Road, Calcutta 700 053

Guna, 304-305 Anna Salai, Teynampet, Madras 600 018

ADA Rangamandira, 109 J. C. Road, Bangalore 560 002

ISBN 81-7201-421-1

मोल : 15 रूपया



Library

IIAS, Shimla

KO 891.430 092 Sa 58 M



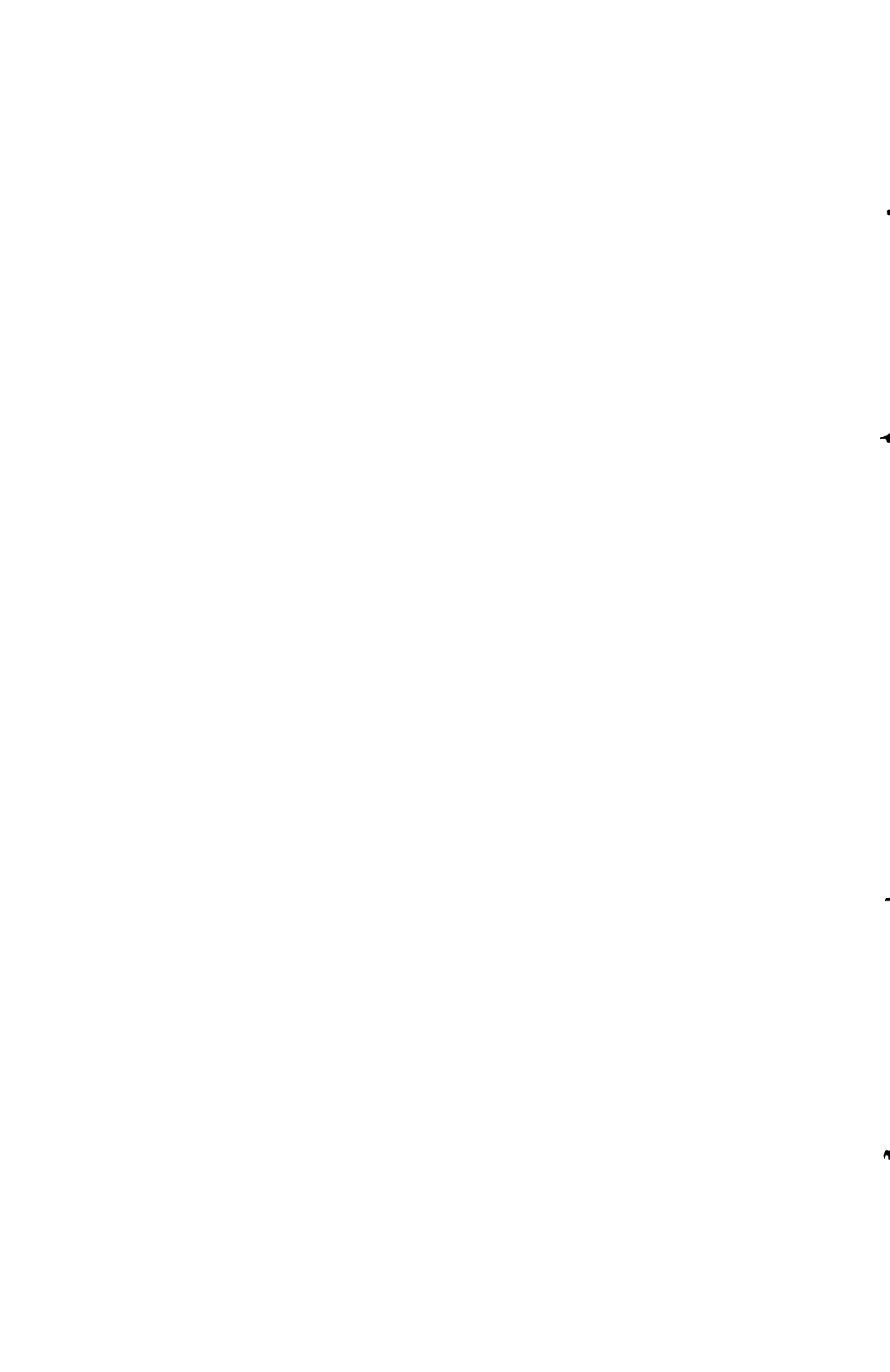
00115780

Printed by :

Rachana Mudran, 172, Naigaum Cross Road, Dadar, Bombay - 400 014.

माणडावळ

सुरवेचीं उत्रां	1
जीवन	5
पुस्तकां	19
साहित्याक राहुलाचें योगदान	26
परिशिष्ट - I राहुलाचे जीवनांतल्यो मुखेल घटणो	37
परिशिष्ट - II राहुल सांकृत्यायनाचीं हांची बरपावळ	39



सुरवेचीं उत्रां

राहुल सांकृत्यायन व्हड एक विद्वांष आसलो. आनी त्या कारणान ताजे जीवनाचेर एक लहानशे पुस्तकाची रचना इतलीच कठीण भोगता कि तीं पुस्तकां इतलीं सभार आनी सभार विषयांचेर मांडून तांय उरलीं. तेंच न्हय ताजे जीवनाचेर बरे तरान रचलो समग्र रूपान ह्युण एक पुस्तक तांय हिन्दींत ना ! देखून ताजे योगदानाची पूराय वळख करूंक कोणूय अशक्तच उरतले. राहुलाची आत्मकथा आसा मू- 'ह्यजे जीवनाची जात्रा'- तीच उदाहरणाक पळोया. 564 पानांचो पयलो भाग 1944 क उजवाडाक आयलो. जाल्यार 783 पानांचो दूसरो भाग 1950 त प्रकाशित जालो. पुण हाजो दूसरी आवृत्ति उजवाडाक येवंक ना ! आनी ह्या पुस्तकांत तांचे जीवनाची काणी 1944 मेरेन आयली मात मेळता. तांचें जीवन हळयार सभार घटनेन भरलेलेंय उरलें. तांचे मरणा उप्रांत तीन पुस्तकां प्रकाशित जालीं. पुण तांतय तांचे जीवनाचे आखरेचो काळ सोडून गेला ! तांची सभार दिस्वटी आनीकय उजवाडाक आयलीच नात ! तांचे जीवनांतल्यो तीन सास पानांत भरिल्यो घटनो अपणाले बरपावळींतच आसात. त्यो पूराय एक अध्यायांत भरूंक जावचें न्हय. तशें करताना तें एक रूपरेखा मात उरतली. तांचे हेर बरपावळींचीच काणी हीच उरतली. (परिशिष्ट पळयात.) उजवाडायलीं 125 पुस्तकां- हिंदी, संस्कृत, पाली, तिब्बतन, आनी भोजपुरी भासेंत आसात. आनी हांतले विषयांचो रंग पळयात- दर्शन, इतिहास, समाज विग्यान, विग्यान, भोवंडी, जीवनी, काल्पनिक कथा, नाटक, निबंध, शब्दकोश-विग्यान, व्याकरण, पाठ-संपादन, आनी संशोधन, तिब्बत-विग्यान, बौद्धधर्म-विग्यान, लोकवेद, राजनीती, आनी लघुलेखा तांय हांत आसा मू ! तांची बरपावळ भो विचित्र दिसता कि तांत अणकार आनी तिब्बतन आनी संस्कृत ह्या भासांतलीं मुळावीं पुस्तकां घरनु बौद्ध तर्कशास्त्राचेर धर्मकीर्तीन बरयले. पुस्तकाचेर टीका जशीं मोलादीक रचना तांय आसात ! गुणांचे दृष्टीन पळयताना तांची बरपावळ खडबडीत दिसता कि एक असामान्य विद्वांषाचें आनी एक अक्षीण भोवंप्याचें आनी समाज-सुधारकाचें रूप तांत देकताना वाचक अजाप उरतलो. राहुलाक औपचारीक शिक्षण मेळें नासलें, काम करचे खातीर एक स्थळ स्थीर ह्युण नासलें, अमको स्थाय जाय ह्युणूय नासलें. राहुल आपणालें नांव आनी स्थाय मात न्हय विश्वास तांय बदलूनूच उरलो. "विद्या तत्पुरतो राबितो ह्युण एक मनशान घेवची, शिवाय मात्थ्यावयले ओजें न्हय."- श्री बुद्धाचीं हिं उत्रां मार्गदर्शक आत्मो ह्युण उतारो अशी तांणीं आत्मकथेंत दील्यांत- भोवभाशी व्यक्ती आनी जग-पूराय भोवंपी आसून राहुलांक इतलें मात बरपावळ रचूंक जालें कशें ? आनी ते हुकम-प्रमाणे आडायले तिब्बत जशे देशांत भारी कष्ट भोगूनूच भोवंतालो आनी राष्टीय चळवळींत तांचो इतलो भाग उरलो कि एकेक वेळाक तो

बंधखणीत तांय उरतालो मू ! अप्याप निर्माण केले ह्या व्यक्तिमत्त्वा पासत चडचड आयकताना तांचे बुद्धीची कुशळताय, संकष्ट कितलेय भोगूंक तांची ताकत, नवी विद्या आपणावचे खतीर तान, आनी युक्तिमान आनी स्वतंत्र आत्मो जशे विशेष गुण देकत कोणूय राहुलांक वॉकाण सीतालीं. इतलो साहसी आनी हार-मानचे खातीर विमुख आसले, नवो व्याप सुरू करपी आनी मुखार-सरपी आसून, कठीण स्मृतिभ्रंशांत - आघातांत पडून तांचें मरण जालें ! 1963त तांचे मरणा उप्रांतय तांचेर भो ऊणेच बरपावळ उरली. आनी तांत चडांत चड गळगळी मृत्युलेखां आसलीं मू ! अत्रेजीत तांचेर आयले लेखांत मोलादीक दिसता वडोदराचे म. स. विद्यापीठाचें तीन ह्यैन्याळांत डा. वासुदेव शरण अग्रवाल हांणीं रचली भौमानाच्या उत्रां माळा.

राहुलाचें व्यक्तिमत्व आनी तेच प्रमाणे ताणीं कश्टान जोडिल्लीं जैत आमकां आकर्षित करचें आसतलें. तिब्वतांतसून राहुल परत आयलो सभार मोलादीक हातबर पावळ, विशिष्ट चित्रां आनी अत्यापूर्व बरपावळ घेवन ! तेन्ना नामनेचे इतिहासकार स्व. काशी प्रसाद जैस्वाळ हाणीं तांचेर एक लेख रचून 'मोडेण रिव्यू' ह्या नेमाळ्यांत उजवाडायलें. तांचे देहाची प्रभा पळवन तांत राहुलाक बुद्धाची तुलना करनु सनमान केलो. अमृत राय बरयता : "ताजी दीघाय स 'फीट' उरली; निडळ रूंध आनी हरदें विस्तृत उरलें, भुजां परिपूर्ण दिसलीं. आनी नामनेचो प्राच्य विद्वान सिल्वन लेवि हांणी श्री बुद्धाची वर्णना केले लेखान तशेंच रूप धारण केलो राहुल आर्य वंशाचो एकलो परणो मनीश ह्यून पळयतानाच दिसतालें." राहुलाचें दयावन्त आनी उदात्त रूप पळवन हिन्दींतल्या सभार बरवप्यांनी ताजी कल्पना अशीच केली : भगवत शरण उपाध्यायान 'खाम्बो' ह्यून; ठाकूर प्रसाद सिंहान वटाचो रूख ह्यून; आनी विद्या निवास मिश्रान हिमालयाचो असो मोगि कि तो हिमालय तांडून गेलो आनी ह्या पर्वतांतच मेळनु उरलो, अशें तांचे माथ्याचे आनी हरद्याचे एकच लेखान आकर्षक गूण आसले. राहुल एक उदार मानववादी आसतानाच कित्यांतय माध्यस्थपणाक वचून हयकार मारूंक तैयार नासलो.

राहुलाचो जल्म उत्तर प्रदेशांत असमगड जिल्लेंतल्या एक ल्हानशे गांवांत जालो. आनी तांचें कुटुंब्य एक सरयूपरिण ब्राह्मणाचें आसलें. तरणे पिरायेरीच राहुल विद्या आनी काम दोनीय सोदून आपणालो गांव सोडून धांवलो. तेन्ना ताजें नांव केदारनाथ पांडे आसलें. बनारीसांत वचून राहुल मामुली चालीचे प्रमाणे संस्कृत, अरबी आनी पारसी भासो सीखलो. हेर तीस भासोय तांकां समझताल्यो. आनी त्यो आपण आप्याप सीखलो आसलो ! आर्य समाजांत मेळचे खातीर तांणीं सनातनी हिन्दूचो विश्वास सोडून वावा राम उदार दास ह्यून नांव तांय परतीलें. एक भिकारी जावन भोवंपाक लागलो. आर्य समाजाच्या नैदीक प्रामाण्या विशीं राहुल संतृप्त नासलो. त्या कारणान राहुल हळदूवीं वस्त्रां न्हेमून बौद्ध भिक्कू ह्यून संघांत मेळो. आनी त्या खातीर राहुल नेपाळांत आनी श्रीलंकांत तांय भावंडेर आसलो. पाली, सिंहळ, तिब्वतन भांसातलीं बौद्ध धर्माचेर पुस्तकां सीखलो. आनी महापंडीत तशीच बुद्ध धर्माच्या तेरवादाचीं तीन पिटकां ह्यण्टाना नेम सीखले लेखान त्रिपिटकाचार्य ही दोनूय उपादी तांकां फाव जाल्यो. आनी ताका लागून राहुल लामांच्या गांवांत साहसीक जात्रा करूंक लागलो. आनी थंय आपणालें जीवन एक मोनो साधु जावन तिब्वतन भास सीखपांत दीलें. बौद्ध धर्माचो प्रचारक ह्यून राहुल यूरोपांतच भोवंडेर उरलो. आनी सभार प्राच्य विद्यावंतांक मेळो. पुण यूरोपाचेर तांचें आकर्षण इतलें ऊणे आमले कारणान अमेरिकांत बौद्ध धर्माचो प्रचार करचे खातीर आपोवणे मानून वचाक राहुल तैयार जालो ना !

ह्या वेळार मार्क्सवादाचेर आकर्षित जाले कारणान 1935 त राहुल सोवियत रूस देशाक भोवडेचेर आसले उप्रांत साम्यवादी उरलो. आनी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आनी किसान सभा ह्या दोनूय संस्थेंत मेळनु राहुल उमेदीन राजकारणाचें वावर करूंक लागलो. 1937, 1944 आनी 1962 ह्या तीन फावट ते सोवियत रूस देशाक चल्ले. आनी तीसरी फावट भोवंडी ह्यणूक जायना कि ती रोगाची वैजकी खातीर उरली. हें भो दुर्दैवाचे खबर कि राहुलाचें मन पूराय विसरपांत पळ्ळे आसलें. पुण रोगाक ऊणाव कांय जालोना ह्युण राहुलाक परत भारतांत हाळो. 1939 अक्टूबर 19 वे दीसा ते मोघीरांतले साम्यवादी पार्टींत सदस्य जालो. आनी णव वर्सांक त्याच पदाचेर उरलो. 1948 जानेरांत मुंबईत चल्ले हिन्दी साहित्य संमेलनाचो अध्यक्ष ह्युण राहुलान केले भाषणाक धरनु तांकां भारतीय साम्यवादी दळांतसून भायर घालो. विद्येच्या एक पदाचेर सून हेराचेर राहुल चलत आसलो. एक विश्वास सोडून हेरा कडेन ते परतूनूच रावले. आनी तांचो आत्मो केन्नाय अस्वस्थ उरलो कि दुःखांत सून मनशाच्या मोचना खातीर राहुल सोदीत उरले.

1903 त धा वर्सांचे पिरायेचेरीच कोणाकूय कळयनासलेंच राहुल बेनारीसाक चल्लो. 1907 आनी 1909 क ते आपणाचेच पायांचेर राबचें ह्युण एक काम सोधून राहुल कालिकाताक चल्ले. 1910 ते राहुलान आपणाली हिमालय जात्रेचो प्रारंभ केलो. पयले फावट एक भिकारी संघांत मेळो, पुण उप्रांत एकलोच चल्लो. राहुल पूराय भारतांत भोवलो- इक्रा वर्साक शहरां आनी म्हा शहरां पळयत आसलो- काशी, परसा, तिरुमिपि, तिरुपती, काञ्ची पुरम, बेंगळूर, विजयनगर, त्रियंबक, उज्जैन, अहमदाबाद, अयोध्या, आग्रा, लाहोर, कूर्ग..... 1926 त राहुल हिमालयाक आनी तिब्बत, नुपहर राज्य, सुमनाम, कनाम, स्पिती जशे विदूर देशाक ह्युण परत गेले.

1923 त राहुलाच्या विदेश राज्यांतले जात्रेचो प्रारंभ जालो. हांत पयली जात्रा नेपाळाक आसली. 1927 त राहुल श्रीलंकेत चल्ले. 1930 त ताणीं आपणाचें नांव - राम उदार दास - आपणाले फाटले जीवकाळाक पूराय ह्युण परतीलें आनी थेटात बौद्ध नांव घेतलें. राहुल सांकृत्यायन. चार फावट ते तिब्बताक चल्ले. आपणाल्यो ह्यो भोवड्यो भारी संकष्टांच्यो, साहसी आसून ताणीं पूराय सार्थक आनी आत्मसंतुप्तीच्यो अशीच उल्लेख केलो आसा. 1932 त राहुल युरोपांत भोवलो- फ्रांस, जर्मनी आनी इंग्लैंड. सोवियत रूस राज्यांत लेनिनग्राड विद्यापीठांत ताणीं सीखयलें. आनी रूस म्हाराज्याचे मध्य एशिया सोवियत राज्यांचेर तेन्ना विशेष जावन सीखपाक तांय आपण लागलो. उप्रांत मध्य एशियाचो इतिहास राहुलान बरयलो- 'मध्य एशिया का इतिहास'- आनी दोन भागाच्या ह्या पुस्तका खातीर 1958 त राहुलाक साहित्य अकादेमीचो हिन्दीतलो पुरस्कार फाव जालो. आतां राहुल मध्य-विदूर पूर्व राज्यांतले भोवंडेर उरले- जापान, कोरिया, इरान आनी चीन. 1907 धरनु 1963 मेरेन-ह्यण्टाना आपणाले मरण मेरेन - आपणाले जीवनाची काणी ह्या दीघ भोवडेंचीच. "धुमचे मनशांचें दर्शन" हाका आदारून ताणीं रचलें आनी त्या पुस्तकाचें नांव आसा - हिन्दीत 'धुमकार शास्त्र', लग्नाक लागून चड जाल्यार एक-दोन वर्सांक राहुल एकडेच रावलो आसयात. तांचो पयलो लग्न लेनिनग्राडांतली मंगोलियन विदुयी लोला (एल्लन स्मेरटोलना सांकृत्यायनी) कडेन जालो आनी तांचो एक पूत जालो- इगोर. तेन्ना स्टालिनाचें राज्य चलताले कारणान रूस देशांतसून आवयक ना पूताक-दोगांकूय- भारतांत वचून गडूलाक मेळूंक अनुमती मेळीच ना ! उप्रांत भारतांतली नेपाळी वनिता- डा. कमला पेरिअर (उप्रांत डा. कमला सांकृत्यायन) - हीजे कडेन राहुलाचो दूसरो लग्न जालो. आनी मसूरीत थोडे

वर्साक ह्या कुटुंबाचो वसणूक तांय आसलो. तांची एक धूव आनी एक पूत- जया आनी जेता- ह्या लग्नाचीं फळां ह्यून जालीं. तेन्ना राहुलाक श्रीलंकेतल्या विद्यालंकार विद्यापीठान आपयलो कि ते थंय बुद्ध धर्माचे प्राध्यापक उरले. थंय आसतानाच राहुल भो रोगी जाले- प्रमेह (भोमूत्र) भारी रगत दाब आनी हरद्याचेर आघात ह्या रोगांचो भार कामांत बुडून उरले तांचेर पडलो. वयर सांगले लेखान आखरेच्या दोन वर्साक ते पूराय विसरनु अबोध उरले. 1963 त दाजीलिंगात आसताना राहुलाचें मरण जालें. अंतिम संस्कार केले त्या स्थायार राहुलाचें- लहानशें पुण- एक यादस्तीक बांधलें आसा.

सुरवेच्या शाळेंत उरदू सीखतानाच नवाजिन्दा बजीन्दान रचले 'खुद्राय का नतीजा' ह्या काव्यांतलीं पदां राहुलाच्या तरणाटे भावनेक रुचलीं आनी आपणाले आत्मकथेंत ताणीं सभार फावट तांचो उगडास कोलो आसा:

**“सैर कर दुनिया की गफिल जिन्दगनी फिर कहन
जिन्दगी गर कुछ रही तो नौजवानी फिर कहन”**

(हे, नेणार आनी बेकार मनशा वच आनी भूंय सगळीच भोवन यो. ह्या खातीर तुका हेर एक जीवन मेळचें न्हय. चड काळाक तुजें जीवन उरल्यारूय हें तरणेपण तुका परत मेळचें न्हय.)

तेन्ना एकच स्थायार रावनासलें भोवंत उरचें तांचे जीवनाचें आदर्श उरलें. आनी ह्या शक्तीनच राहुलाचें व्यक्तिमत्व मुखार सरतालें आनी एक घरा मनशाचें आत्म संतृप्तिकर आनी मन्द रीतीन जीवन चलयनासलें राबचे खातीर भीतरच्यान ताकां अंकुश घालतालीय हीच शक्ती. राहुल केन्नाय चलत राबले- एक स्थायारसून हेरार, एक भूखंडांत सून हेरांत, एक भास-देशांतसून हेरांत, मनशाचे एक अन्वेपण मंडळांतसून हेरांत. कांय एकटावपांत ना घरनु राववपांत तांची तान नासली. शमन मेळनासले व्हड, तानेन राहुल केन्नाय विद्यामृत पीवनच उरले ('विद्यामृत मश्नुते')

एक काळाक हो बरवपीच राहुलाचे ओट्टु काम करतालो- 1948 त इलाहाबादांत चल्ले हिन्दी साहित्य संमेलनांत 16,000 उत्रांचो अंग्रजी-हिन्दी शासन शब्दकोश रचचें काम. जाय तितलीच श्रद्धा दीवन करनासले कारणान राहुलाचें काम अपूर्ण उरलें. आनी ह्या विशीं एकल्यान तांचो विमर्श केलो. क्षमेन त्या मानेस्ताचीं उत्रां आयकून राहुल हांसलो. आनी आपणाले-कोणाकूय अनुकार्य - नासले - सहज - रीतीन हळळें : “बुद्धान हळळें आसा कि कांय स्थीर ह्यून ना; सर्वच चलत. उरतलें. सर्वच चलचेंच; लेनिनान हळळें :-बदलूंक जायनासलें ह्यून कांय ना.' एकलोय मनीश संपूर्ण आसचो न्हय. अशीच हांवूंय लेकतां. सत्य ह्यजे कडेन ही भावना ह्यजी न्हय. जायत तितलेंच एदें पुण, हांव करतां. फाटले पिळगेचीं जनां तें सुधारतलीं.” आपणाची परिमितीचो - शक्तीचो राहुल कितलो की बोधवंत उरलो हें ह्या उत्रांतल्यान आमकां विमरूंक जायना मू.

जीवन

1893 एप्रिल 9 क केदारनाथ पांडे जल्मलो. तांचो बापूय गोवर्धन पांडे शेतकामती धर्माचेर अधारिल्लें जीवन चयततालो. आनी तांचे हाथांत धन हूण व्हड कांय येनासलें. केदारनाथाची आवय कुलवंती नांवांची आसली. ती पांड ह्या नांवांचे गांवांत आपणाले कुळाराक - आवय - बापूय सयत - रावून येताली. आनी ताका लागून केदारनाथाचो जल्म त्याच घराकडे जालो. आवय तांचे 28 वर्सांचेर आनी बापूय तांचे 45 वर्सांचेर संवसाराक अंतरले निमतान ताजी आजी केदारनाथाक मोगान वाडोवन हाडताली. आपणाले चेरडुपणाचे उगडास ताणीं बरवन दवल्ले आसात. आनी तांत 1897 तले दुकळ भो कठीण दिसता.

1898 नोवेंबरांत ताका मूळावे शाळेंत सीखूंक लायलो. शाळेंचें नांव उरलें, मद्रसा. थंय ताजी उरदू अक्षरांची वळख जाली. खेळांत तो भारी मागशीं उरलो. शाळेंत ताजे संगती सईद शिया मुसलमान आसले. राणीसराय मुळावे शाळेंतले आपणाले शिक्षकांचे मदें राहुलाक बाबू पट्टर सिंहाचो उगडास उरलो कि सीखूंक-येवपी चेरडुवांत तो दोळे घापून मारतालो. आपणाले आत्मकथेंत पयले भागाच्या दूसरे परिशिष्टांत पन्नास पानांत भरनु वेदांचो काळ घरनु आपणाले पिसो आजो रामशरण पाठक मेरेन आसले आपणाचे गोत्राचे पिळग्यांची काणी राहुलान विस्तारान सांगली आसा. आपणाचोच बापूय ताजे हासोपाचे कळाशीक पात्र जाला कि तो आपणाले वाळेस पूताक धरूंक कशें धावन भोवंतालो आपणाले भुरगेपणा काळारूच राहुलाची आवय आनी ताजी एकलीच भयण ताका सोडून चमकल्यो- ह्यण्टाना मरण पावल्यो. आनी राहुलाचो लग्न भो तरणेपणारूच जालो शिवाय ताणे आपणाले पयले घरकान्नीक एक फावट तांय देकलीच नासली ! णव वर्सांचो राहुल एक फावट घर सोडून बनारीसाक हूण चल्लो; आनी चौघा वर्सां जालेकूच कालीकाताक हूण. कित्याक तो चल्लो हें कोणाकूय समझपाचें नासलें. पुण ताणीं बरयलां कि ह्या विशाल जगाक पळवपाची आनी चडचड विग्यान आपणावपाची भारी आशा दिसले कारणान आपण घर सोडून चल्लो. पुण कालिकाता जशे एक म्हा शहरांत शेवंडून, निराश जावन, भावलो राहुल आपणाले गांवांतच परतून पावलो. आनी 1909 त आपणाले सोळावे वर्साचे पिरायेचेर दूसरूय राहुल कालीकाताक हूण चल्लो. आनी थंय एक धूंवरा पाना 'पापांत' सहायक हूण कामाक लागलो. थंय आसताना ताणीं लहरी भरली कांय मिठाईं खायलीं आनी अबोध जाले. आनी तांकां 'मेडिकल कॉलेज अस्पतालांत' व्हरका जालें.

भोवंडेंचेर राहुलाची केन्नाय व्हडी तान उरली. पुण भौतीक-सामाजीक जीवनाचो तांचेर कांय प्रभाव नासलो ! नेमान वाचून-सीखून जीवनाक जाय तें काम करनु जोडचे खातीर तांची कांय

आस्त उरलीच ना ! एक भिकारी हूण राहुल घूमनु-भोवलो. आनी अशे जीवनाचें 1910 तच तरणाटे राहुलाचेर भारी आकर्षण उरलें ! राहुल नाजूक मनाचो आनी अंतरमुख आसलो. वेदान्त पुराय मूळभास संस्कृतांतल्यानूच सीखचे खातीर ताजी तान उरली. आतां घर सोडून साधूंक मेळपा खातीर वताना राहुलाची काम करनु जोडचे खातीर आशा कांय उरलीच ना ! कुटूंब घडान वरावपाचे विशीं, जीवनांत सुखाच्यो सामग्री एकटांय करनु आपणावचे विशीं हांत राहुल विमुख आसलो. तांचे मनाक-आत्माक घटी धरली शक्ति हीच उरली जी ह्या जीवनाची - जगाची निशेध करपाची, जीवनाचें बंधन सोडून उडवपाची आसली. त्या कारणान तांचीं ह्यणूक सभार कांय वस्तु-सामान नासलीं. आनी तांची आशा ह्यण्टाना आत्माचीच आसली. साधूंचे संगती आसून राहुल अंधविश्वासी याथास्थितिकांचे कट्टर विमर्शक उरले. आखरेक एक नास्तिक आनी व्हड भौतिकवादी ह्या रूपान राहुल परतून गेलो. दार्शनीक राहुलाची जीवनाची ही वाट भो दीधी आनी भारी संकष्टांची तांय आसली.

आहार सीजवपाची विद्या तांकां कळनासली. ताका लागून पयले काळावे दीस हेरांचे दान-धर्माचे आश्रयान चलवपाची दुर्गत राहुलाक भोगली. ' आपणाले पायांनी चलून ते अयोध्याक आनी तेन्ना मोरादावादाक पावले. टिकट नासलें राहुल हरिद्वाराचे जात्रेक लागले. हिमालयाचो तांचेर भारी प्रभाव उरलो. हरिद्वाराक पावंतकच शाळेंत आपणालो संगती यागेशाक राहुलान एक 'पोस्टकार्डा'चेर गूढ भासेन गद्य-कवनाचे रूपान पत्र धाडलें. उप्रांत ते ऋषीकेश आनी देवप्रयागाक पावंचे खातीर भोवडेचेरीच उरले. डोंगावयले सुपुल्ले वाटे वयल्यान राहुल बंदी - केदार - जंमनोत्री - गंगोत्रीक पावचे जात्रेक लागले. भोवडेचेर उरले साधूंचो संगती हूण राहुल 'हशीश' ताणूक लागले; पुण तांत बुडले ह्यणूक ना ! 1948 जानेर 30 क महात्मा गांधीजींचे हत्येच्या उप्रांत, एक सिगरेट तांय हाथान आपडचो व्हय असो सोपूत ताणीं घेतलो. आनी ताजेर धरनुच उप्रांत वांचलो. ("वैय्यानीक भौतिकवाद" ह्या पुस्तकांत 'धनियांचो सेवक' हूण महात्मा गांधीचो कट्टर विमर्शक अशीच आमी देकलो राहुल उप्रांत कितले की परतून गेले !) मांसाहार राहुलाक रुचतालो पुण ते पिवगी नासले. आनी तांचें भारी मनोवळ तांय उरलें. सत्राव्या वर्साच्या तरणे पिरायेरीच ते हिमालय जात्रेक लागले. आनी ह्या पयले हिमालय-जात्रेचो तांचेर व्हड प्रभाव तांय उरलो. 'वचें न्हय' हूण निषेध केलेल्या हिमालयाच्या पेलें कडेन आसले स्थायांचेर भोवंचे खातीर तांचो आत्मो हांयस दाखयतालो. बनारीसाक परत पावलो राहुल चक्रपाणी ब्रह्मचार्यांचे सन्यासाश्रमांत रावले. 1910 अक्टूबरांत, परणे चालीनच संस्कृतांतली 'लघु सिद्धांत कौमुदी' सीखपाक लागलो राहुल एक फावट पायीं चलून चुनार, मिर्जापूर आनी इलाहाबाद मेरेन चल्ले. पुण बनारीसांत सभार संस्कृत पुस्तकांचें, महत्त्वपूर्ण काव्यांचें, व्याकरणांचें, आयुर विग्यानांचें आनी खगोल विग्यानांचें अध्यान ताणीं केलें. अपूर्व सिद्धि साध्य करनु आनी नामजप करनु देवांचो आनी देवींचो अनुग्रह मेळचे खातीर यत्न करपी व्हड विद्वांप आमून राहुलान, वेदांचेर ना देवांचेर कांय विश्वासच दीसनासलो पंडित रामावतार शर्माचो शिष्य आसचें अशीच थारायलें. त्या काळाक आपणाले एकोणीस वर्सांचे पिरायेर युक्तिवादाचो प्रभाव राहुलाच्या मनाचेर पळ्ळो. टयानन्द शाळेंत सातवे दर्जेत राहुलाक भर्ती केलो. आनी थंय राहुल अंगजी आनी गणीत सीखलो. पुण उपचार्गीक विद्या घेवपाचो योग तांचे कपालांत नासलो. राम उदार दास हूण नांव परतून ते परम मठांत पृगय नेमांचें पालन करनु, एक साधू हूण, तांची नियुक्ति जाली. पुण थंयचे

मठाधीशांचे जीवन सुखाचें आनी विश्वासघातकी राहुलाक रुचलेंच ना कि ते नेमान पुण निश्चित वेळाक मात, आनी तेंच भक्ति नासलें आनी यांत्रिक मनान देवळांतले देवाची आराधना करपांत वावुरताले. हिन्दींतली 'सरस्वती' आनी अंग्रजींतलें 'डोण' (प्रभात) नेमाळीं वाचूंक लागले. राहुलान संस्कृत-हिन्दी भासांतलीं थोडीं पुस्तकां तांय घेतली.

त्या मठांत चड सीखपाची सुविधा मेळनासली. तेन्ना राहुल आपणालेच गांवांत परत पावलो. कनैलांत. थंय थोडे हैन्यांक राबलो पुण सीखपाची तान तांचे मनांत अती शक्त उरले कारणान, आनी गांवांत त्या खातीर जाय तितलीच वेवेस्था नासल्यान, वीस वर्सचेर राहुल परसा मठांतच परत पावलो. सांस्कृतीक नरवंश विग्यान आनी उपभासो सीखपांत तांची तान आसली. उलवपाचे हिन्दी भासेच्या बनारसी भेदाच्या ना काशीकांतले मळीच्या आनी भोजपुरीच्या उच्चारंचे विशीं विंगड-विंगड चालींचेर ताणीं सूचयलें आसा. विंगड विंगड जातींतले बायल मनशांचे मदें उरले चालींचें आनी धार्मिक नेमांचे विशीं विशद रूपान बरयलें आसा.

आपणाले बुद्धीची भूख तडसूंक जायनासल्यान 1913 जुलै हैन्यांत परसा सोडून राहुल रेलडाडी वाटेन हाजी पूराक पावले. टिकट नासलेंच रेलार जात्रा करनु आसन सोळ, अद्रा आनी खरगपूर वाटेन राहुल पुरी मेरेन पावले. तीर्थयात्र्यांचें हें केन्द्र पळयले उप्रांत राहुल मद्रासाक ह्णूण चल्ले. साधू उरले कारणान तांकां वाटेर धर्मशाळेंत ना सत्रांत राबूंक जालें. पायीं चलून ते तिरुमल - तिरुपतीक पावले आनी थंय उत्तरार्थी मठांत राबले. तमिळ भास सिखूंक शुरू केले राहुल पुन्न मलै, पच्चफोख्याळ, तिरुमिषी आनी तिन्नानूर गांवांत भोवले. तेन्ना साधूच्या नात्यान ते दक्षिण भारतांतले तिरुपती, तिरुक्कपुकुन्द्रम, काञ्चीपुरम आनी रामेश्वरम् जशे धार्मिक स्थायांचेर भोवडेचेर उरले.

आपणाले आत्मकथेत रामनाड, बंगळूर, विजयनगर, बागलकोट, पंडरपुर, पुणे, मुंबई, नासिक, त्रियंबक, कपिलधारा, ओंकार मांघाता आनी उज्जैन जशे स्थायांवायले भोवडेचें खबर पूराय ताणीं बरयलें आसा- उज्जैनंत कुभमेळा मातन्हय व्हड-व्हड साधूंचे मदें चल्लीं झगडीं तांय ताणीं पळयलीं आनी राहुलाचे मनांत वैराग्य भोगलें. दकोट आनी अहमेदाबाक भोवन 1914 त राहुल परत परसा मठांत आयले. ह्या मठांतले स्थायांचो, संपत्तीचो, आनी कारभारांचो पूराय भार आपणाले मात्थ्यार घेवचे खातीर तांचें मन घांवनासलें. भारत सरकाराच्या पुरावस्तु विभागांतले दोन 'फोटोग्राफर' - एस. गांगुली आनी पिण्डीदास मठांत आयले. आनी राहुलाक 'फोटोग्राफी' भारी इष्टाचें एक विशय जालें कि ती तांची 'होबी' (इष्टाचें विनोद) तांय उरली. मठांतलें जीवन घुसमटावपी ह्णूण तांकां भोगलें. आनी राहुल कोणाकूय कळयनासलेंच अयोध्याक चल्लो. थंय आर्य समाजाच्या कामगारांक मेळे राहुलान एक 'प्रभाषण आनी चर्चा समिती'चे घटन केलें. अयोध्या आनी फैसाबाद ह्या दोनीचेंय मदें आसले काळीच्या देवुळांत बोकडींक बली-दिवपी एक ब्रह्मचारीचे आड संमेळन चलयले राहुलाक याथास्थितीक पुरयतांनी मारलो. आनी खबर पुलीसांकडेन पावलें. पुण आतां आर्यसमाजाचो एक अविश्वासी आनी विग्रह भंजक अशी मुद्रा राहुलाचेर ताणीं मारली.

1915 - '22 ह्या काळाक राहुल नवे उजवाडाचो काळ ह्णूण लेकता. आपणालो आजो मरण पावलो आसलो आनी बापूय राहुलाक नेमान कुटुंब चलवपी एक घरकार करूंक आपण शकतलो अशीच लेकतालो. पुण राहुल हाजे आड वचपीच उरलो किते राजपूतांचे आनी मुसलमानांचे

घराकडे वचून मासळी रांघून खातालो. आर्य समाजाचीं सभार पुस्तकां ताणोंवाचलीं आसलीं 1915 जानेर हौन्यांत राहुल आग्राक पावले आनी आर्य मुसाफिर विद्यालयांत दोन वर्सांक संस्कृत, अरबी, धर्मशास्त्र आनी राष्ट्रीय इतिहास सीखलो. ह्या काळाचे नियमित जीवनाचो तांचेर इतलो प्रभाव उरलो कि ताणीं सीधा-साधा जीवनाची मात इच्छा घटी करुन मनांत धरली. आनी सभार समाचार पत्रां वाचले कारणान राजकारणाचे विशीं तांचे मनांत एक नमून्याची धारणा वाडून आयली. 1915 त केदारनाथ विद्यार्थी आग्राचें 'मुसाफिर' नेमाळ्याक ह्यून उर्दू भासेंत लेखां बरवपाक लागलो. मीरटांतसून उजवाडाक येवपी 'भास्कर' हिन्दी नेमाळ्यांत राहुलाचें दीघ एक हिन्दी लेख उजवाडाक आयलें. आनी तांत घराजनांक फटवणी कपट संन्यासांचें गुट ताणीं उकतें करुन दाखयलें. सभार वाचूंक लागले ताणीं याथास्थितीक हिन्दुवादाचे आड आर्यसमाजाचीं आनी इसलामाचे आड किरिस्तांव पाटींचीं पुस्तकां एकेक तत्वाक प्रति जाहिर-निशेध करणी पुस्तकां, मौलवी सनाउल्लाचें 'अहले - हादिस' आनी सभार कदियानी नेमाळीं तांत पयलींच ह्यून दिष्टींत येतात. वैष्णव धर्मांतसून बैरागी-उदासी समाजांत, आनी त्या मठांतसून आर्यसमाजांत अशी जातिभेदांचें विमर्शन करचे लेकान पुरोगामी जात्रा मनांतल्यान युक्तिवादा कडेन राहुलान केली. 1915त जबलपुरांत मौलवींच्या आनी आर्यसमाजाच्या पंडितांचे मद्दें चल्ले एक धार्मिक परिचर्चे विशीं राहुलान बरयलें आसा- कशें दोन दीस भरी तांणीं आधार ग्रन्थांतसून सूत्रांचो उद्धार केलो आनी ती उक्ती चर्चा मुखार चलयली हाजे विशीं आमकां हांतसून खबर मेळता. उग्रंतांत 'खुर आन' देवनागरींत हाडपाचें आनी ते पूराय हिन्दीत भाशांतर करणाचें काम तांय राहुलाचेर पळ्ळें. पुण ह्या खातीर तांकां प्रयत्नाचे फळ ह्यून व्हड कांय मेळेंच ना ! आनी तांणीं तें काम सोडून उडयलें. आग्रांत राहुल सीखताना 'कोमगत मारु' घटना चल्ली कि तांत ब्रिटीशांचे साम्राज्याचे आड झुंजूंक मुखार आयले धीर-वीर शिखांचो जीव नष्ट जालो. हाजे निमित्ती तरणे बंडवाले राहुलाचें मन तटतटेतालें.

1916 त संस्कृतांत चड सीखपाचे खातीर लाहोराक ह्यून राहुल चल्लो. पयले फावट तांचे आनी पंजाबी भासेचे आनी तशेंच बायल मनशांचे मद्दें चल्ली एक घटना सरस आसली. पंजाबांत कोटाचे सेजारी गांवांत पांवताना गाथा सप्तशतीचो उगडास तांचे मनांत आयलो. दिल्ली आनी हरियाणा वाटेन, त्या काळाक आर्य समाजाचें एक व्हड केन्द्र आसले लाहोराक राहुल पावले. स्वतंत्र चिंतेच्या आकर्षणान मठांत-राबपी साधूचो संघ ताणीं सोडून उडयलो. आर्यसमाज तांय सिद्धांतांचे बंधनांत आसा. आनी सभार अंधविश्वासांत तांय बुडून आसा अशीच तांकां भोगलें एटावा, काणपुर, लखनवु ह्या स्थायावयले आर्यसमाजाचे कचेरींत वचून पळयले हो 'आर्य मुसाफिर' (आर्य भोवंपी) एक स्थायीरूय स्वीकार्य नासलो. रायबरेलींत 'हिन्दी भास आनी साहित्य' ह्या विशयाचेर एक वाचा प्रभाषण दीले राहुलान बनारीसांत सभार भाषणां दीलीं. अहरोटाक आसताना राहुलाक परतून गांवांत व्हरनु भूंय-घर-दार करुन राबोवचे खातीर तांचो बापूय थंय पावलो. पुण एक फावट आपणान सोडून उडयले जीवनांत परतून वचाक राहुल तैयार जालोच ना. त्या काळाक संस्कृतांत तो बरप-सरप करतालो. बक्सार जेलांत राजकारणांक लागून बंधी उरले 1922 फरवरी 13 घरनु आगस्त 9 मेरेन ह्या काळाक तांची दिस्पटी तांय संस्कृतांत बरयली आसली. थोडे स्थायार दवरुन संस्कृत, अरबी, उर्दू आनी हिन्दी ह्या भासेंत पद्य-कविता बरवचे खातीरूय तांणी यत्न केलो आसलो. दूसरे फावट तांणीं अहरोटा सोडून वचो यत्न केलो.

हताश जालो तांचो बापूय राहुलाचें मन परतूचें यत्न करीत बनारीस मेरेन तांचे ओट्ट उरलो. पुण तांकां हार मानका पळ्ळें. आनी हें बापूय-पूतूय-दोगांचेय मदें आखरेचें मेळन तांय उरलें. फुडले सभार वर्साक राहुलाक आपणालें घर हणूक कांय नासलें. असमगड जिल्लेंत आपणालें कुळार आसले कारणान त्या जिल्लेंतच आपण पत्रास वर्साची पिराय मेरेन वचो न्हय अशीच तांणीं थारायलें आनी ताजेर घटीधरनु उरलो.

1918 त थोडे उरदू-हिन्दी-अंग्रेजी समाचार पत्रांचेर रूस राज्यांतले क्रांतीचेर कांय खबर वाचलें. आनी राहुल एक आदर्श साम्यवादी समाजाचे विशीं विचिंतन करूंक, भूंयेवयले स्वर्गसमान राज्याचें सपन साकार करूंक लागलो कि 1922 त तांणीं हाजी एक रूपरेखा ह्युण संस्कृतांत पद्य-काव्य तांय रचलें. 1923-24 काळाक हजारीबाग जेलांत आसताना 'बावीसावी शती' (बाईसवीं शती) ह्या नांवांचो पुस्तक तांणीं बरयलो. आनी तांत राहुलाच्या आदर्श राज्याचीं सपनां पुस्तकाचे रूपान साकार केलीं आसलीं. 1919 एप्रिल-मई काळाक लाहोरांत मिलिटेरी नेम चलचे त्या वेळार राजकारणाक तोंडाक तोंड पळवपाचो सदंर्भ राहुलाक मेळो. आतां मठांतसून मेळें संस्कृतांतलें धार्मीक आयधुवां आसूं ना आर्यसमाजाचीं आसूं कांय उणेगाक येवचीं नासलीं. डायराचे अतिक्रमांत बुडल्ले ते काळकादीस ब्रिटीश साम्राज्याचे आड एक प्रचंड तरंगाचे रूपान जनांचे मनांत उबी रावले. ह्या विशीं राहुलान बरयलें कि भारतांतले सभार जनांचे मुखपटच परतून गेलें. संस्कृत शास्त्री परीक्षेंत राहुल आपणाले ह्या बळिष्ठ मनोगतीचे कारणानूच हारवलो. उप्रांत चित्रकूटांत वचून संस्कृतांतच काशी न्यायमाध्यमा परीक्षा बरयली. पुण तांतय हारवलोच. जाल्यार कालिकाताची मीमांसा परीक्षा जबलपुरांत दवरनु बरयलो राहुल तांत पयले वर्गांत उत्तीर्ण जालो.

भोंवंपी राहुलाक स्वस्थ बैसूंक जायनासलें. आनी 1920 त, 27वे वर्साचे पिरायेचेर रेलमार्गान, टिकट नासलेंच, ते करवी सोडून चल्ले पुण बनारीसांत रोगी जावन पावले. त्यानंतर पयले फावट सारनाथांत चल्ले. गरखपुरांतसून राहुल कासियाक चल्ले. हो श्री बुद्धाचे परिनिर्वाणाचो स्थाय आसलो. आत्मकथेंत भारी काव्यात्मक-सुन्दर भासेन तांणीं बुद्ध धर्माचे केन्द्रांतल्यान आपणाली तीर्थयात्रा केले खातीर बरयलें आसा. गरखपुरांतसून राहुल नेपाळांत चल्ले. आनी लुंबिनी आनी कपिलवास्तु तांय पळयलें. निगलिहारा तळ्यावयलें, भेतलें पुण, सम्राट अशोकाचें राजशासनान आकर्षित जालो राहुल भोटियांची भूंय पळवचे भारी इच्छेने एक नेपाळी महन्तान (व्हड परयत) आपणाक प्रशिष्य ह्युण घेतां हळ्ळें उतर तांय लेकनासलेच चल्लो कि अशे महन्ताचो 'हाशीश-धूम पीवगी योगिनींचे ओट्ट संबंदांचें विशीं राहुलान परिहास करनु बरयलें तांय आसा.'

राहुलाच्या जीवन-जात्रेचें सरस-आत्मघाती आनी साहसी भागाचें विवरण करचे पयलेच तिब्बतांतली चार जात्रा, राजकारणां विशीं कारभार ह्या पूराय विषयांचें एक लघुचित्र रचयाची गरज आसा. आनी ताणीं ह्या विशीं हळ्ळें : 'राजकारणांत प्रवेश, 1921-'27.' राजकारणाक लागून आपणालें पयलें भाषण 1921 त सहकार-निषेध आन्दोलनाक लागून खण्डवांत राहुलान केले, असो उगडास राहुलाचे मनांत येता. हळदूवे वखंत उरलो एक साधु, राहुल, सलीम पुरांतले जिला काँग्रेस समितीचे कचेरींत चल्ले आनी परसांतसून आपण काम शुरू करूंक इच्छेता हें थंय जाहीर केलें. अंधविश्वासी शिष्यवर्गान मृगबली करचे, आनी हाशीश आनी वैन मनशी-देवांक समर्पूचे विशीं राहुलान परिहास करनु बरयलें आसा. एक दिसा ताणे 'आपणाक एक नवो देव मेळो' अशीच बोंब मारली कि आता पूराय देव ह्या गांधी बाबाकडेन आसतात... मृगांक, हाशीश आनी

वैन देवांक समर्पूचे कोणूय आसूं हांव तांकां शाप दीतां-आनी भारी शांतपण हाजे निमिती दिधी पळ्ळें. छाप्रान्तले प्रळ्यांत बुडून कष्ट भोगपी शरणार्थी - जनांक राहुल नांवांच्या ह्या संन्यास्यान जाय तो साय - साहाय केलो. त्या काळाक समाज-सेवा आनी राष्ट्रीय चळवळी ह्यो दोन विंगड विंगड चळवळी ह्यून लेकच्यो नासल्यो. एकमांत राहुलान चर्का वितरण केलीं. आनी ह्या चळवळीचें केन्द्र गांधी स्कूळ उरलें. भोजपुरी भासेंत तांणीं जनांचे मदें वचून भाषणां दीलीं. आनी तीं विदेशी राज्याचे आड आसलीं. 1922 जानेर 31, क राहुलाक जेलांत घालो. जेलांत आसताना ट्रोत्स्कीचे 'बोळपेविसम् आनी विश्वक्रांती' ह्या पुस्तकाची एक प्रत ताणीं चोरनु भीतर पावयली. राहुलान एक राजनीतीक भजन संस्कृतांत रचलें आनी व्हड ताळ्या हळ्ळेक जेलांतले तांचे संगत्यांक तें भो आवडदलें :

“श्रणु श्रणु रे पन्थ, अहमिह न्हेकाकी”

आनी ताजो असा अर्थ उरलो कि, “आयक, रे, भोवंप्या, न्हय, रे, तूं, एकलोच.”

तेन्ना राहुलाक दोषी ह्यून स हैन्यांचो सामान्य जेलदण्ड फाव जालो. आनी तांणीं हळ्ळै : “तांक्स” (भो उपकार). तांचे हाथांक खोडे घाले. आनी ह्या विशीं राहुलान बरयलां :: “आजान ह्यजे दोनूय हाथांक रूप्या कांकणां घालीं आसलीं. तशीच दीसले हे खोडे ह्याका, भेद होच उरलो कि हे घाले निमतान हाथांनी कांय करूंक जावचे न्हय.” बक्सार जेलांत राहुल स हैन्यांक बंधनस्थ उरलो. थंय आसताना तांणीं आफाप व्रजभासेंत ब्रिटीशांचे राजकारणाचेर आनी काळे नेमांचेर पद्य-काव्यां रचलीं. तांणीं आनी संगत्यांनी भारतेन्दु हरिश्चन्द्राचें नाटक, ‘अंधेर नगरी’ खेळे. आनी जेलांत आसताना राहुल ‘कुरआन’ संस्कृतांत हाडपांत लागलो. जेलांतले आपणाले संगत्यांक उपनिषद् आनी वेदांत सीखवपांतय राहुल वावुरतालो. ह्या पुराय विशेष चोरनु जेला भायर पावले कारणान मजहरुळ हकहांचे मातृभूमी (मदर लॉंड) ह्या पत्राचेर खबर छापून उजवाडाक आयलें.

1922 अक्टूबर 29 क जिला काँग्रेस समितीचो कार्यदर्शी ह्यून राहुलाची वेंचणूक जाली काँग्रेसाचे गया संमेळनांत राजाजीक उपमहात्मा ह्यून उरलो कित्याचे संगती परिवर्तनाक आड स्थीर उरले. हेर आसले स्वराज्य पार्टीचे नेता मोतीलाल नेहरू, वितलभाय पटेल आनी देशबंधू चित्तरंजन दास. क्रांतिकारी साम्यवादाकडेन आतां राहुल हळूहळूच सरूंक लागलो. आंता ते धर्मनिरपेक्ष युक्तिवादी ह्यून परतून गेले. गया काँग्रेस संमेळनाच्या वेळार राष्ट्रीय नेतां कडेन राहुलान अशीच मागणी दवल्ली कि बोधगया याथा स्थितीक हिन्दचे हाथांतसून काडून बौद्धांक दिवचें. 1923 मार्च-एप्रिल काळाक देह हैन्याक राहुल नेपाळांत आसलो. आनी त्या काळाक शिवरात्री वेळार पशु पतिनाथाच्या दर्शनाक मात हिन्दु तीर्थयात्र्यांक नेपाळांत प्रवेश दिताले. हांगा आसताना बौद्ध धर्माचे विद्वांस आनी साधु तशीच मंगोळियन आनी चीनीय लामा हांचे ओट राहुलाचो संपर्क जालो.

नेपाळांतसून परतून पावंतकूच राहुलाक दूसरूय बन्धनस्त केलो आनी बंकिपुर जेलांत एक ‘सेलांत’ (कूद्रांत) एकलोच घालो. उप्रांत तांकां हजारीबाग जेलांत व्हरनु दोन वर्सांक बंधनांत राबयलो. पाली भासेंतलें ‘मज्जिम निकाय’ ह्या बौद्ध ग्रंथाची एक प्रत, सिंहळ लिपींत, तांचे कडेन आसली आनी राहुल ती केन्नाय वाचत उरलो. पुलीसान घरनु व्हरलो तो पुस्तक परतून मेळचे खातीर दोन दीसांक राहुलाक उपाशीं पडका जालें. जेलांत कागत, पेनसिल, पेन हें कांय तेन्ना व्हरूंक दीनासलीं. पुण राहुलान एक स्लेट कशी की आपणायली आनी गणीत, बीजगणीत, ज्यामिती, प्रकाश विग्यान, आनी खगोळ विग्यान ह्या विषयांतले आपणलें ज्ञान घटीकरचे खातीर

आवृत्ती केली. आनी ह्या त्रिपयांत शंकराचार्य नांवांन जेलांत उरले केरळांतले एकले मनशाचो साहाय आपणायलो. बंधखणीचो राखणदार एकलो आंगळो इन्दियन आसलो. आनी ताणे अंग्रजींतली थोडी, बाळक्यांची, पुस्तकां दिलीं कि राहुल तीं वाचूंक लागलो. नखेत्रमंडळांचीं चित्रां रचूपांत ते लागले. आनी अंग्रजींतमून चार कादंबरींचो अणकार तांय तांणीं हिन्दींत ह्या काळाक केलो कि त्यो चद्रांत चद्र मायीक साहसीक कथेच्यो उरल्यो. ह्याच काळाक राहुल फ्रेंच आनी अवेस्थान भासोय भीखलो.

1926 त मीरटांत राहुल हरनामदासाक-उप्रांत ब्रह्मचारी विश्वनाथ आनी आतां भिक्कु आनन्द कौसल्यायन -मेळो आनी दोगांचेय मदें जीवकाळ भर रावलें संगतीपण घटी जाले. काश्मीरांत भोवन कारगिल वाटेन लढाखांत पावले राहुल हेमीसांतलो लामा, स्तगसंग रसपाक मेळो. कल्पीक आसताना आपण मास्तर विद्या सीखलो आसलो. आतां राहुलान ह्या लामांचेर ते विद्येचो प्रयोग केलो आनी तांकां स्वयंप्रत्यायनांत हाडतालेतांय मू. आतां राहुल 18,000 'फीट' ऊंचावयले खरदोंग-ला क चडून पावले आनी थंय साठ वर्सांचे रिसोंग लामाक मेळे-आतां राहुल नुब्राकसून लेहक पावले. मन-पांग-गोंग-तळ्या वाटेने, चुमूर्ती-किनौर रास्तेवयल्यान आतां राहुल शिलाक पावले. भोंवती जमात मात चलचे त्या रास्तेवयल्यान राहुल जात्रा करतालेकि तांची तिब्वत्तन शीमेवयली जात्रा अशी 1926 क शुरू जाली. एक लहानशे तिब्वत्तन सूप्याचे मरणाचें खबर राहुलान अशीच वर्णन केले आसा कि तें वाचत आमी स्तब्ध रावतलीं. सेंग-तुक नांवांचे ते सूप्याक तांणीं वाटेरसून आपणायलें आसलें. तांचे वर्णन अशें : "ह्यण्या आवय-बापूय ना आजो-आजी मेले त्या वेळार तांय ओले जायनासले ह्यणे दोळे ह्या मायेचे जानवराचें मरण पळयत भरले आनी दुःखां बडवडीत पडूंक लागलीं.

संसकृतांत विद्यापकाव्याचे रूपान ताणीं आठ श्लोक तांय ह्या सूप्याचेर बरयले ह्यळ्यार जालें. तांत एकेक पद "संग - तुके त्व त्रयाणे" - ह्या उत्रांनी संपता. पयले फावट पश्चिमी तिब्वत्त पळयले उप्रांत बुपहर राज्याक पावले तेन्ना सुमनम, आनी कनम चिनी आनी स्पिती अशे स्थायांचेर गेले. कोटद्वाराक आपळ कृपक मि-स्टोक्सक राहुल मेळे आनी आतां शिलाक पावले. बिहाराक परतून आयले राहुल दूसरूय राजाकरणांत बुडले. छाप्रा भासा भेदांत तांचीं उलवपां जालीं कि तीं आयकूंक कृपकांची भारी संख्येन भेट जाली आनी राजेन्द्रप्रसादतांचे ओटु उरले. 1926 त गुवाहती काँग्रेस संमेळनांत राहुलान वांटो घेतलो. फरीदपुरांत मजहरुळ हक हांकां मेळे राहुल तांची आत्मविद्या विशीं पुस्तकांनी भरिल्लें व्हड ग्रंथालय पळयले. 1927 मार्च 30 क राहुलान परसा पळयलें, पुण तेंतांचे आखरेचे भेट उरलें कि तांणीं सोपूत घेतलो कि जमीन्दारी त्या गांवांतसून गेले विना हाव थंय परतून येवचो न्हय.

कालिकातांत महाबोधी समितीचो साहाय मेळे कारणान राहुलान श्रीलंकेत विद्यालंकार परिवेनांत वचून इकोणीस ह्यैन्यांक (1927 मई 16 घरनु 1938 डिसेंबर 1 मेरेन) बौद्ध धर्म ग्रंथांचें अध्ययन केले. भारताच्या सांस्कृतीक इतिहासा विशीं आपणालें ज्ञान वाडोवपाचोय राहुलांक संदर्भमेळो. हजारीबाग जेलांत आसताना राहुल, ब्राह्मी लिपी सीखलो आसलो, आनी 'एपिग्रा फिका इन्द्रिका'चे परणे भाग वाचूंक शकलो. श्रीलंकेत आसताना तांचें मुखेल आकर्षण उरलीं. पाली पुस्तक समितीचीं प्रकाशनां. राजकीय एशिया सोसैटीच्या लंडन, मुंबई, बंगाळ आनी सिलोळ कचेरींतल्यान उजवाडाक आयलीं नेमाळी, ह्यण्टाना तांचें 'फायल'. प्रारंभाक ब्राह्मण हे

नात्यान आपणाचो दैवाचेर विश्वास, बौद्ध धर्म ही दोनूय एक मेळोवन व्हरूंक राहुलान केलो यत्न चड काळाक कांय उरचो नासलो. सर. डि. वी. जयतिलकेच्या साहायान जाय ते पुस्तक मेळपाची सुविधा राहुलाक फाव जाली. 1927 डिसेंबरांत, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसीच्या मद्रास संमेलनाचे उप्रांत राजेन्द्र प्रसाद सिलोणांत भोंवडेर आसले-तेन्ना राहुल तांचो मार्गदर्शी आसलो. एक बरवपी ह्या नात्यान राहुलाचें जीवन हांगासून शुरू जाता. इलाहाबादांतसून उजवाडाक येवपी हिन्दी हौन्याळे, सरस्वतींत श्रीलंकेचेर लेखां राहुलान उजवाडायलीं. थंयचे थोडे विद्यार्थीक ते संस्कृतांत 'ट्यूपन' दीताले - सिंहळ आनी फ्रेंच भासोय तांणीं आपणायल्यो. तिब्बतांत वचे खातीर मनांत आशा घटी करुन राहुल भारतांत परतून पावले.

1929, 1934, 1936 आनी 1938 ह्या चार फावट राहुल तिब्बतांत चल्ले. भक्तियार खिल्जी रायान आपणाली फौजीचें लक्ष्य बिहारांतलीं विद्यापीठां-नाळन्दा आनी विक्रम शिला - मोडून उडोवपा खातीर केले तेन्ना बौद्ध साधू संघ आपणालीं हाथबरपां आनी तळतांत बरयलीं पुस्तकां पूराय घेवन नेपाळ, असम ग्रंथालयांक आनी तिब्बत राज्यांत घावन गेली. सभार ग्रंथालयांक आनी मठांक उजो लायले उप्रांतय भारताचें शिल्प-चित्र परंपरेंतल्यान वाडून आयलें विग्रह-विग्र्यान ह्या तळत-ग्रंथातले चित्रांतल्यान आनी धर्म ग्रंथांचे भायर दवल्ले रूखाकळ्यांचेर रचले ते चित्रांतल्यान राखून तिब्बतांत पावयले आसले. तेन्ना ह्या चित्रांचो अनुकार पट्याचेर केलो. बौद्धकलेची ही नवी शैली उरली. भारतीय रेखा-चित्ररचना, चीन शैलीन सैमालीं चित्रां हीं वज्रायनी शैलीचीं समस्त देवी-देवता चित्रां आनी प्रादेशीक लोक-कला शैली - ह्यो पूराय मेळोवन हाळ्यो-तळत- बरपां सातवे शेंकड्यांत भारतांतसून तिब्बतांत पावलीं. तेन्ना तिब्बताचो सम्राट प्रांग-वत्सन-सां-पोच्या सभेचेर ह्या विशीं परामर्श जालो अशी कळ्ळें आसा. णवावें शेंकडें धरुन आरंभीली ही प्रक्रिया तेरावें शेंकडें मेरेन चल्ली. तेन्ना सासालेखन संस्कृत आनी पाली पुस्तकां भोट भासेंत अणकारून जालीं आसलीं. बौद्ध धर्माचेर आनी दर्शनाचेर हीं पुस्तकां चड उजवाड मारतात. तेंच न्हय, ब्राह्मण-जैन पद्धतीं चेंरीय हांतसून चड जाणवीकाय मेळता. आनी हांगा मेळूंक नासलीं सभार पुस्तकां तिब्बतान लामा परंपरेंत मेळटात. काजूरांत आनी तांजूरांत मात अशी सुरक्षित जावन राखून उरलीं पुस्तकां 10,000 आसलीं. चार फावट तिब्बतांत गेले राहुलाक ह्या भारतीय पुस्तकांतलीं सभार कांय भारतांत परतून हाडूंक जालीं. तिब्बत भासेचो संस्कृतांत व्याकरण आनी मूळावें पुस्तक बरयले राहुल ह्या विषयांत महत्वाची सेवा केलो मनीश आसा; आनी ती सेवा अपूर्व आसा. तेच लेकान बौद्ध तर्क विद्येचो महापंडित धर्मकीर्ती आनी तांचे सारके मनीश सुबन्धु, असंगत आसात मू. हांचीं पुस्तकां राखचे खातीरूच राहुलान केली सेवा महत्वाची-मोलादीक आसा. "बौद्ध तर्कशास्त्र" - हो पुस्तक रचले रूसी विद्वांस प्रा. पेरबाटस्की हांणीं उप्रांत तांचे लेनिनग्राड विद्यापीठांतले जीवन - स्मृतींत बरयले कि हो विषय सीखवपाक योग्य जावन ह्या पूराय जगांत, आपणाक सोळणार, एकलोच मनीशा आसा, आनी तो राहुल सांस्कृत्यायन अशें. बौद्ध-धर्माचो महापंडित ह्या नात्यान राहुलाक संयुक्त रूसी गणराज्यांत आपयलो. आनी तांणीं लेनिनग्राडांत थोडे काळाक सीखयलें. जीवनाचे सांजे वेळार राहुल श्रीलंकेतल्या विद्यालंकार विद्यापीठांत सीखवन उरले. पुण उपचारीक 'डिग्री' (पदवी) नासले कारणान भारतांतले एकूय विद्यापीठांत आपणाले जीवनांतच एक काळाकूय राहुलाची नियुक्ति जालीच ना ! आमचे व्हड व्हड शिक्षासंस्थेंत नौकरशाहीची इतकीच शक्ति उरली मू ! !

1928 त तिब्बतांत वचप खेळ-कार्यें कांय ? कोणाकूय कळनासलें, कळयनासलें, एकल्याक नेपाळा वाटेन मात वचाक जातालें राकसोळ आनी अमलेखगंज वाटेन शिवरात्रीचे काळाक तीर्थयात्री ह्या नात्यान राहुल नेपाळांत पावले. एक उकते लेरीचेर काठमांडूंत पावले. आनी थंयचे महाबौद्ध स्तूपांत दुक-पा लामाक मेळे. लुदाखांतले हेमिस लामाची शिफारिश पत्र तांचे कडेन आसले. आतां एकलो नेपाळी ह्यून राहुलाक दुक-पा लामाच्या शिष्यवर्गांत एक ह्यून करचे खातीर यत्न तांय ताणे केलो. पुण लामा. राहुलान आपणाची प्रतीक्षा करीत राखून रावले एलमणांत वचनासलेंच, ग्नेनाम देशाक चल्लो ! आतां राहुल भोवंपी - तिब्बतन ब्यारी-जनांचे एक संघांत एकलो ह्यून मेळो. आनी ते याक मृगा फाटीर मीट व्हरनु नेपाळांत दीताले आनी थंयसून परतून वताना तांदूळ ना धान्य घेताले. आतां राहुल दुक-पा लामाक मेळो आनी भटकोसी आनी टाटापणी वाटेवयल्यान चलचे ताजें संघांत एकलो जालो. नेपाळ सीमेचेर सेनावळान तांकां आडायले आनी सभार प्रश्नां विचारलीं. तेन्ना राहुलान ह्यळ्ळें कि आपण पेवांग नांवांचो, किन्नौर (खुन्नु) देशाक जल्मलो, रोंगांतले लामाचो शिष्य अशे रूपान उरलो. दुक-पा लामा अवसरेवन ग्नेनामांत चल्लो आनी थंय 'केम्प' करनु शिष्यांचो सत्कार-फळार-नैवेद्य घेतालो. तिब्बतांत वेगोवेग पावचे चितेंत मात बुडून उरले राहुलाक 'लामचिक' ह्यळ्यार नेपाळांतसून तिब्बतांत पावचेखातीर अनुमती (परमिट) मेळचें व्हड कपालाक-फडाफड जावन भोगलें. बोधगयांत तांणीं एक मंगोळ भिक्कूक मेळो आसलो. ताजो साहाय घेतले निमित्तान राहुलाक 'परमीट' फाव जालें. लोबजडप्रेव (संस्कृतांत ह्यण्टाना 'सुमती प्रज्ञा') नांवांचे ता मंगोळ भिक्कूच ओटु राहुल चल्ले. तांचे दोनीय खांद्यांचेर आपणाले सामानांचो भार उरलो. वाटेर तांणीं कांय 'कूली'क घेतली. वाटमारे आसले कारणान वाट भो कठीण आसली. वाटेर कोणूय एकल्याक पळयतानाच, चोर ह्यणून दिसल्यार, राहुल माथ्यावयलीं टोपी काढून तांची जीव दाकयताले आनी 'कुची कुची' (दया दाकय) ह्यण्टाले. आनी हाथ नीट करनु भीक मागताले. सभार ब्यारी आपण लामा ना साधु ह्यून सांगून मोलादीक वस्त्र सभार घेवन वताले. थंयचे लूटेली नेमान वाटेर मेळेल्यांक पयलेंच मारनु उडयताले आनी तेन्ना मात तांचे हाथांतलें फारचें ह्यून पळयताले. व्हड भाग्य ह्यणयात, 'ऐसा' वरीच उदकाचे, कोसी न्हंयचे पेले तडीक षकार नांवांचे स्थायार पावले. राहुलाक लहाराचे मेरेन आपणालीं सामान-वस्तु व्हावंचे खातीर थोडीं गाड-वां मेळीं. ब्रह्मपुत्रा न्हयचे तीरावयल्यान भारी कष्टांचो प्रवास करनु राहुल एक घोडुकाचेर चडून नरयांग मेरेन पावले. ह्या मठांत इक्रावे शेकड्यांतलीं 338 पुस्तकां उरलीं. आनी तीं भारतांतले पुस्तकांचो तिब्बतन भासेंत अणकार तांय आसलीं. ताषील्लुम्पो गुंणाक पावंतकूच, चीनाक ह्यून धावन गेले ताषी लामाक राहुल मेळे. दलय लामाक सोळ्यार घे चडांत चड अधिकाराचो धर्मगुरू उरलो. षिगारकेसून राहुल घोडुका फाटीर दिकी-तोमो, जरला पायण, नगाचे, दाण्डे-खम-वाला वाटेन ल्हासाक पावले. आनी त्या खातीर तांकां ब्रह्मपुत्रा तांडुका आसलें. आनी चु-ओरिका दवरनु एक बोटीवयल्यान तांणीं ब्रह्मपुत्रा तांडून चल्ले. 1929 जुलै 19 क सभार दूराक आसतानाच राहुलान पोताला मठाचो भांगारा मुकुट पळयलें. तीन घंटेंक पायीं चलून ते धर्मसाहूच्या कोटारांत पावले आनी थंय तांचो उचीत रूपान स्वीकार जालो. नेपाळांत आसताना राहुलान धर्मसाहूक मेळो आसलो. आनी तांचे पूत पूर्णमन आनी ग्यानमन साह हांकां ह्यून दोन पत्रां तांचे कडेन आसलीं.

आखरेक राहुल ल्हासाक पावले. ही तिब्बताची राजधानी. ब्रिटीश सरकाराक हें कळ्ळेच ना कि खंयचे राज्यांतल्यान राहुल चल्ले. आनी तिब्बतांत विदेशी जनांचे स्वागत करणासे मू ! तेन्ना दल्ले लामाचे मुखार आपण बौद्ध शिष्य उरचें बरे अशीच लेकलें राहुलान. संस्कृतांत 151 श्लोक रचून तांणीं ते पूराय भोट भासेंत अणकारून घेतले. आनी ते बरे तराचे हाथबरपान बरवन, दल्ले लामाचो भो विश्वस्त आसले न्गी-छांग हाजे वतीन तें कवन लामाक पावयलें. आनी तें पळयत लामाक खोस भोगलो कि आपण हाका आपयतां हळ्ळेशिवाय थोडे दीसांनी तो तें पूराय विसरून गेलो मू ! तेन्ना राहुल देपुंग गुंबाक चल्ले. थंय सात सास साधू सभार खंजानांत (नीदेवचें कूड राबताले. एकेक राज्यांतले साधूंक ह्णूण एकेक खंजान उरलें. पुण भारतांतल्यांक थंय खंजान कांय उरलेंच ना ! राहुलान भोट भासेंतलीं 16,000 उत्रां सान-सान कागदा कुटक्यांचेर एकटांयलीं आनी तांची नेपाळी - संस्कृत समान उत्रांय ओटु लायलीं आसलीं. तीन वर्सांक थंय राबून तिब्बतन भासेंत मात उरले बौद्ध धर्म ग्रंथ सोधून घेवून सीखचे आशेन राहुल थंय चल्ले आसले. तेन्ना तांकां दामाचो-दुडुवाचो उग्राव सभार भोगलो. काशी विद्यापीठांतले आचार्य नरेन्द्र देवान प्रति ह्यैन्याक पन्नास रुपयांची छात्रवृत्ती तांकांमेळपाची वेवस्था केली आसली. भदन्द आनन्द कौसल्यायन टांकां चित्रां आनी अप्रूप पुस्तकां घेवचे खातीर ह्णूण तीन सास रुपया सिलोणांतसून धाडून दीवपाक तैयार आसलो. नाळन्दांतलो भिक्कु शांतिरक्षिताचें पार्थिव शरीर राखून दवल्लें, साम्यांतलें भारी परणे मद्य विहार पळवचें ह्णूण राहुल चल्ले. पुण तेन्ना तें देवूळ-मठ नाश पावन गेलें आसलें. गे-गार-लिंग (भारतीय बर्फा भूंय) नांवांच्या ह्या स्थाभारइक्रावे शेंकड्यांत भारतांतले विद्वांस राबताले. आनी संस्कृतांतसून पुस्तकां तिब्बतन भासेंत अणकार करताले. पुण हो स्थाय तांय मोडून उरलो. दीपांकर श्रीज्ञान सांगता कि हांगाच्या व्हड पुस्तकालयांत, विक्रम शिलेंत तांय नासलीं पुस्तकां-तशीं अप्रूप पुस्तकां आसलीं. सभार काळांचे पयलेंच हें पुस्तकालय उजांत ल्हासून नथू जालें आसलें. तिब्बतन भासेंतलीं थोडीं हाथबरपां आनी चित्रां शिवाय, संस्कृतांतलें एक पुस्तक तांय राहुलाक हांगासून मेळेच ना ! आपणाक मेळी ही सामग्री 18 घोडूकांचे फारीर दवरनु कलिंपोंगांत पावयली.* परत येताना थोडीं पुस्तकां सनमान ह्या नात्यान लाभलीं. जाल्यार थोडीं तांणीं पालु विहारांत, तापा ल्हुंम्पांत, नारतांगांत आनी गनैनचींतसून मोल दीवन घेतलीं. आसलीं कंजूर आनी तंजूर विना तिब्बतन भासेंतलीं 1619 हाथबरपां तांणीं हाळीं. ल्हासाकसून कलिंपोंग मेरेन परतून पांवचे खातीर तांकां 1930 एप्रिल 24 धरनु जून 3 मेरेन, 39 दीस भोगले. हीं पूराय पुस्तकां, हाथबरपां पटनांतले 'म्यूसिया'क ह्णूण तांणीं दिलीं. आनी काशीप्रसाद जयस्वाळ विभागांत हीं राखून दवल्लीं आसात.

कांजुराक आनी तांजुराकसून राहुलान हाळे ह्या सामग्रीची प्रकृती पळयताना ह्या तिब्बतन त्रिपिटकांतले तंत्र आनी सूत्र ग्रन्थांची सूची तांय उजवाडाक आयली जापानांत, तेंच *1936 त मात ! हें आमी विसरचें न्हय कि तांचो इतलो म्हत्वाचो मुकार-चलपी प्रयत्न उरलो. हेर कांय भासेंत हांचे विशीं कसलेय समझपाचें ना ! होच अप्रूप ल्हासा आवृती राहुलान हाळी-धर्म, दर्शन, इतिहास जीवनी, कला, खगोळ विग्यान, वैद्य आनी भूंय विग्यान ह्या विषयांतलीं सभार तिब्बतन पुस्तकांय तांणीं हाळे आसले. दर्शन विभागांत दोन महान बौद्धतार्काकांचीं - नागारजुनाचीं माध्यमीक मार्गाचीं पुस्तकां आनी असंगाचीं योगचर मार्गाचीं पुस्तकां - आसात. सातवें शेकडें धरनु घावें शेंकडें मेरेन बरयलीं तिब्बतन तांत्रिक पुस्तकां हांत चंडांत चड उरलीं. क्रियातंत्र, चर्चातंत्र आनी

योगतंत्र ह्या विषयांचीं, पद्मसंभव, बुसितन, आनी तारानाथ हांचीं पुस्तकां राहुलान हाळेल्या पुस्तकांत उरलीं. तांत साहित्यीक आसात : दण्डीचे काव्यादर्शीक ल्हा-पा-ची तिब्वत्तन भासेंतल्यान दोन व्याख्या, 'कल्पलता' ह्या पुस्तकाचें तिब्वत्तन भासेंत दोन अणकार, पाणिनीचें 'धातुपाठ' हाका आधारून दुर्गासिंह हांणी तैयार केलें कोश, अशीं आनी हांत एक आसा ऐतिहासीक पुस्तक - मुसलीमांनी मगधाक जिखल्या विशीं, आनी उदन्त पुराचो आनी विक्रम शिला विद्यापीठाचो नाश हाळे विशीं आसा हो इतिहास. भारतांत प्राचीन काळाचे शिक्षणा विशीं डा. अ. स. अल्तेकरान बरयले सभार लेखांत विस्तारान होच विषय माण्डलो आसा. महायानी आनी वज्रयानी मार्गाचे बुद्ध धर्माचेर आधारून वस्त्रांचेर रचलीं 130 चित्रां राहुलान हाळीं आसलीं. 1934-'38 काळाक राहुल तीन फावट तिब्वत्तांत गेले आसले. तेन्ना तांणी थंयचे मठांतसून अप्रूप वस्तु ह्यून एकटावन हाळीं आसलीं. तिब्वत्तन भासेचें पयलें व्याकरण आनी तीन मूळावीं पुस्तकां तांणी नागरींत रचलीं. धर्मकीर्तीची प्रमाणवार्तिका व्याख्या राहुलान हाळे पुस्तकांत आसली, तांणी ती तिब्वत्तन भासेंतसून संस्कृतांत हाळी. राहुलान तैयार केले तिब्वत्तन - हिन्दी कोशाचो पयलो भाग तांचे मरणा उप्रांत साहित्य अकादेमीन उजवाडायलो आसा.

राहुलाची जीवन-कथा पळयताना तांचे जीवनांतलें मुखेल काम तिब्वत्तन जात्रा मात नासलें हें कळतलें. 1930 त राहुल श्रीलंकेंत चल्ले. 1931 त सत्यग्रहांत वांटो घेतलो, 1931-32 काळाक तीसरे फावट श्रीलंकेंत गेले. इंग्लंड, फ्रांस आनी जर्मनी अशीं 1932-33, एक बरस पूराय यूरोपांत सभार भारतीय विद्यावंतांचे भेटेर उरलो. 1935 त सभार हौन्यांक जापान, कोरिया, आनी मंचूरिया राज्यांतले भोंवडेर राहुल उरले. 1935 तच मंचूरियांतल्यान रेल मार्गान ते रूस देशाक पावले. 1935 आगस्त 29 धरनु रेलगाडीर मोस्कोंत पावचे खातीर राहुलाक सात दीसांक बैसुका जालें. सप्टेंबर 4 धरनु 21 मेरेन राहुल रूस देशांत उरले. ओलडेन बर्ग आनी पेरवाटस्की ह्या महान विद्वांपांक मेळचे खातीर तांणी भारी आशा मनांत दवल्ली. पुण ओलडेनबर्ग सोंपले आसले पेरवाटस्की लेनिनग्राडांत उरलो. पुण थंय वचून तांकां मेळूंक राहुलाक अनुमती मेळीच ना ! मोस्कोंतसून बाकू मेरेन राहुल रेल वाटेन चल्ले. थंय तांणी अग्नी-देवूळ पळयले. कि तांकां राहुलान ज्वालामयी ह्यून नांव दीलें. आनी थंय नागरींतले एक शिलालेख तांय तांणी वाचलें. हांगासून तारवाचेर ईरान राज्यांत राहुल पावले. थंयचीं टेहरान, शिराज आनी मापेद शरां पळयलीं. रेल मार्गान राहुल बलूचिस्तान वटेन लाहोराक पावले. कांजूरकसून हाळी सामग्री डा. प्रबोध चन्द्र बाग्चीन कलिकाता विद्यापीठाक ह्यून घेतली.

आपणान भोगिल्ले व्हड रोगा विशय राहुलान आत्मकथेत बरयलें आसा. 42 वर्सांचेर तिफोयत जोरान ते पांच दीसांक पटनांतले आस्पत्रेंत अबोध जावन पळ्ळे आसले. पुण 1936 त दूसरूय राहुल तिब्वत्तांत, 1937 त ईरानांत आनी 1937-'38 काळाक सोवियत रूस देशांत भोंवडेर उरले. सोवियत अकादमीन आपयले लेखान ह्या फावट ते रूस देशाक चल्ले. मोस्कोंतसून लेनिनग्राडाक गेले राहुल थंय नोवेंबर 17 धरनु 1938 जानेर 13 मेरेन रावले. हांगा आसताना लोलाक (एल्लेना नरवेरटोवना कोसेरोवस्काया) मेळे. थंयचे इन्दो-तिब्वत्तन विभागाची ती कार्यदर्शी आसली. आनी तिब्वत्तन-संस्कृत शब्दकोशाच्या कामार उरली. आनी ती फ्रेंच, अंग्रजी, रूसी आनी मंगोलियन भासो उकयताली. राहुलान तीका संस्कृत सीखमलें. आनी तीणे तांकां रूसी भासय सीखयली. तांचे दोगांचेय मद्देव्हड संगतीपण वाडून आयलें कि तें भारी प्रेमाचें रूप

घरनु तांचे लग्नाचेर पावलें. ह्या लेखकाक तीणे सांगलें कि तांचीं पयलीं प्रेम पत्रां तांय संस्कृतांत उरलीं. तांचो पूत इगोर (राहुल ताका, अग्नि - हें नांव दिवपाक आशेतालो, रूसी भासेंत - ओगोण) 1938 सप्टेंबर 5 क जल्मलो. पुण राहुलाक आपणाले पूताक पळवपाक जालें लागीचे फावट तांणीं रूस देशाक गेले 1945 जुलैयांत मात ! रूस देशाक ह्युण तांचीं आखरेची भोंवडी 1947 आगस्त 17क सोपली. उप्रांत राहुलाक आपणाले घरकान्नीक आनी पूताक पळवपाचो संदर्भ मेळोच ना ! लोलान हेर कोणूय जावन लग्नाचो संबंध करचो विचार तांय केलोच ना ! 1962त राहुल अबोध जावन पळ्ळे काळाक तांकां सोवियत रूस देशाक व्हेलो आसलो. तेन्ना तीणे येवन तांकां पळयले. तेन्ना त्या म्हापंडितांचे दोळ्यांतल्यान दुःखां बडबडीत पडूंक लागली. पुण कांय उलवपाक ते शक्त नासले ! हो लेखक तीका लेनिनग्राडाक 1972 अक्टूबरांत मेळो. राहुल, पेरबाटस्की आनी तरणेपणाचो इगोर हांचें 'फोटो - आल्बम' तीणे दाकयलें. लोलाक ना इमोराक हिन्दी उलवणाक जाय नासलें. आनी राहुलाचीं कांय पुस्तकांय तांचे कडेन नासलीं. एक फावट तांय तीं भारतांत आयलींच नाय !

राहुल राजकारणांत वावुरतालो. 1939 त बीहारांत चल्ले किसान आन्दोळनात तो आप्याप बुडून उरलो. जेलांत पळ्ळे काळाक तांकां दोन फावट, पयले फावट 10 दीसांक, आनी दूसरे फावट 17 दीसांक, उपाशी बैसून जेलांतले जीवनाची परिस्थिती सुधारचे खातीर आपणालें मत प्रकट करका पळ्ळें. थोडे ह्यैऩ्यांक ह्युण तांकां भायर सोळे. 1940 त फरवरींत 24-25 क मोतीहारींत चल्ले किसान संमेळनांत राहुल अध्यक्ष आसलो. 1940-42 काळाक तांकां दूसरूच 29 ह्यैऩ्यांक ह्युण हजारीबाग आनी दियोळी जेलांत घाले. हो वेळ राहुल आपणालीं ह्यत्वाचीं पुस्तकां बरवपाक ह्युण लेकतालो कि 847 पानांचें, 'दर्शन-दिग्दर्शन' तांणीं ह्या काळाक हिन्दीत रचलें. ह्या पुस्तकांत मार्क्सवादाच्या नदरेन ग्रीक इस्लामिक, यूरोपीय आनी भारतीय दर्शनांचे निरूपण आनी व्याख्या केल्यां. आनी हो असो पयलो पुस्तक आसा. युक्तिवादी - मानववादी पद्धतींतल्यान 3000 वर्सांचे दार्शनीक परंपरेचें अध्ययन आनी उल्लेख करचोही समग्र रचना उरली. वैदेशीक आनी भारतीय दार्शनिकांची लेखा तैयार करताना अशीच तुलना तांणीं केल्या.

हेगल (1770 - 1831) - राजा राम मोहन राय (1774-1829)

मार्क्स (1818 - 1883) - दयानन्द (1824 - 1883) वैदशिकांत राहुलान दाकयले दार्शनीक उरले- दे कार्तें, स्पिनोजा, लोक, बर्कली, चोलतेर, ह्यूम, रूसो, कान्त, फिच, पेलिंग, फ्यूरबाक षोपेनार, स्पेनसर, एंगल्स, माख, विल्यम जेम्स, नीषे, ब्राडली, बर्गसन, वैटहेड, लेनिन आनी बरट्टन्ड रस्सल. जेलांत आसताना हें पुस्तक बरवपाक ह्युण तांणीं वाचले आधार ग्रंथांचे सूचींत सभार संस्कृत, पाली, अरबी आनी पेर्यन ग्रंथां आसून अंगजींतसून भारतीय दार्शनीक - इतिहासांत एस. एन. दासगुप्त, सर्वेपल्ली राधाकृष्णन आनी एस. सी. विद्याभूषण हांचीं नांवां मात उरलीं. मार्क्स, एंगल्स, फ्यूरबाक आनी पेरबाटस्की हांची पांच पुस्तकां तांय हांत आसलीं.

जेलांतसून भायर आयले उप्रांत एक ह्यत्वाचें विवरण ह्युण तांणीं दिलें आपण 34 वर्सा उप्रांत गांवांत गेले तेन्नाचें. सभार कांय परतून गेलें शिवाय पूराय ते परतलें ह्युण सांगूंक ना. चेरडुपणाचे आपणाले संगती कितले की मोगान तांकां पळवचाक, स्वीकार करूंक आयले. तांची पयली बायल तांकां पळवचे खातीर आयले जनांत एकली उरली. पुण तांचे लग्नाचें विधान पूराय जावचे

फूडेंच राहुलान तीका सोळी आसली. 1942-44 काळाक राहुल पूराय भारताचे भोवंडेर उरले. राजकारणाक ना साहित्यिक मेळाव्यांक लागून ह्यो भोवंड्यो आसल्यो. आनी ह्या विशीं आमकां जाणवीकाय मेळता तांचे दिस्पटींतसून कि हाका आधारूनूच तांणीं हे विशीं कांय बरयलें आसलें. हांतसून राहुलांचें मन कितेंय जाण जावचे खातीर भो उत्सुक उरले, हें आमकां समझतलें मू. एक स्थायार तरेकतराचीं. 18 नेपाळी भूतां आनी प्रेतां आसात हांची सूची तांणीं दीली आसली. हेर एक कडेच्या इक्रा तिब्बतन भूतांचेंय विशीं तांणीं सांगलां आनी भासाभेदांच्या, आचारांच्या, विश्वासांच्या विशीं चड करून बरयलां. आनी तांची बरपावळ सांस्कृतीक नरवंश विग्यान, समाज-विग्यान, अर्थ-व्यवस्था, भासा-विग्यान, भोवंडेचे वेळार भोगचे संकष्ट, भू-विग्यान आनी भूगर्भ विग्यान आनी राजकारणांचे संघर्ष, पुरातत्व विग्यान, आनी धर्माचो इतिहास, दुर्मूर्तींची सेवा, आनी विश्वासांचे नमूने - अशी सभार विषयांचेर विग्यान - दीवणी एको भरिल्ली चिरी, एक रत्न-खनी अशीच दिसता. एकल्या कडेन उलव पाचे ते सहज शैलीन भारी रसप्रदायक जावन राहुल हें विवरण दीता. पुण वाचकांक अनावश्यक वस्तूंचो भार जाऊं, 'बोर' मारता अशी जाऊं दिसचें ना !

1948 चे उप्रांत एक फावट चीनांत भोवले. आनी सीखवचे खातीर श्रीलंकेंत गेले शिवाय चड काळाकूय राहुल भारतांतच उरले. ह्या भोवंडे उप्रांत रोगी जाले कारणान राहुलाक रूस देशाक अबोध आसले वेळार वैजकी खातीर व्हेलो. आनी हो लेखक 1944 त राहुलाचे कडेन संपर्क मेळो आनी 1944 त उज्जैनांत आनी 1950 त इलाहाबादांत तांचे ओटु राबलो, आनी 1948 त एक शब्दकोश तैयार करचे खातीर तांचे ओटु कामार उरलो. एक मनीश आसलो, आनी छुटीचे काळाक परिवार समत तीन फाव राहुलाचीं सोयरीं ह्यून नैनिताळ, डारजीलिंग, कलिपोंग, आनी कुमयोण, मुसूरी ह्या स्थायांचेर राबलो आसलो. हाका लागून राहुल पूराय परिवाराचोच, ह्या लेखकाचो मात न्हय, संगतीच जाले.

मधुमेह रोगाची भारी पीठा राहुल भोगताले. आपणान हाथांत घेतिल्ले कामांचे भारान आनी वैयक्तीक संकष्टांचे निमित्त राहुल व्हड रोगी जाले कि जीवनांतले आखरेचे दोन वर्सांक ते अबोधच उरले ! इतले व्हड महापंडित आसून आपणालें नांव तांय वाचूंक, व्यक्त जावन उलवूंक तांकां जायनासलें. आनी हे दृश्य भो दुःखाचेंच उरलें. जे वैयक्तीक आघातान तांची चिंता शक्ती नष्ट जाली हें समझूक कोणूय शकनासले. 'निराला'क आपणाले आखरेचे दीसांक आनी काज्जी नज़रुळ इस्लामाक आखरेचे 34 पूराय वर्सांक असो अणभव भोगलो आसलो. अविश्रम परिश्रमी आसून ह्या पंडिताचें ह्या प्रतिभावंत बरोवप्याचें भो दुःखेस्त एक अन्त्य जालें. न्यायान मेळका आसलो. तो सन्मान राहुलाक मेळोचना जावयात. आनी तेच आशेन, केले कामाचें फळ ह्यून सम्पत्तीचें आनी ताजे निमित्त सुखांचें अन्त्यतांच मेळेंच ना ! तांचे लग्न ऊंच विरायेर जाले कारणान आपणाले भुरग्यांविशीं राहुल उत्कण्ठित उरले. आखरेच्या अर्ध-मोनेपणा काळाक राहुल, "दोन भुरगीं... तीन भुरगीं," अशीच ह्यण्टा सरी दिसतालें. मनाचो आदेश तांचें देह आयकलोच ना जावयात ! ओखदांनी एकल्याचें कर्मबळ ऊणे जायनाश रावतचें अशीच धारणेन ते उरले जावयात. तांची तीसरी घरकान्नी कमला सांकृत्यायन -हीकाच आखरेच्या ह्या अवस्थे विशीं बरवपाक शकतले. पुण सत्य थोडें सांगून आनी थोडें मनांत धरून केन्नाय सांपडूक कठीण जावन आसयेत. पुण हासली - हासोवपी मरणाक हें पूराय राखून राबूंक वेळ -काळ खंय ?

उदारवंत आनी मोगाळ मनीश आसून राहुल यम नियमित तांय उरलो. एक दिसाक पूराय अठरा घंटो कामांतच बुडून आसूंक राहुलाक कांय प्रयास भोगलोच ना ! तांची वैयक्तीक इष्टानिष्टां ना विनोद ह्युणूंक सभार कांय नासलीं. खाणाचे - वस्त्रचें विशीं राहुल सादा-सीधा मनीश उरले. संगती तरणाटे विद्रांप जनांक भो साहायाक मात ते उरले. कसलेंय मनांत दवरनु फटवचें सहज नासले कारणान ते भी नासलेच आपणाक जें दिसलें तें सांगताले. प्रशासक - जनप्रिय आमल्यारीय कोणूक तांचे मुखार व्हड नासले. जे जे चुकतात तांचो राहुल कडूर विमर्शक मात उरलो. आनी कांय तांचे मन दुकत हें भोवन आपणालीं उत्रां गुडीं करूंक ना उत्रांची घारा उणे करूंक ते तैयार नासले जें आपणाले विश्वासाक लागनासलें तें पूराय उकतें करनु दाखयताले आनी सत्यांत उदक राखवनु पातळ करूंक ते नासले.

वेळ मेळताना वाचप-बरवप हांत राहुल वावुरताले. बरयताना ते आपणाली शक्ती-कोप प्रकटायवाले शिवास संगती जनांचे मदें तांचीं उत्रां मोवाळ-मोगाळ मात उरलीं. सभेचेर उलवपी प्रभापक आमकां सभार मेळटले, पुण तांत राहुल एकले न्हय. आपणाक 34 चे भायर भासो कळटाल्यो. पुण उलवपाक - बरवपाक तांकां रुचताल्यो हिन्दी आनी संस्कृत मात ! आनी इतले व्हड विद्रांप आसून उलखाताना मात न्हय बरयतानाय सरळ आनी सीदा-साधाच उरली. सामन्य जनांक मुखार देखून राहुल बरयताले. एकेक वेळा तांचीं बरपां एक कट्टपंथींची ना धर्मप्रचारकाचीं अशीच दिसतालीं कि तीं एकच टिकान दृष्टी व्हरपी आसलीं. पुण राहुल एक काळाकूय सिद्धान्त-बद्ध नासले. आनी ते सफल मून वयर आपणालेच परिश्रमान मीखून आयले आसले. पुरोगामी, युक्तिवद्द, धर्मनिरपेक्ष आनी मानवतावादी मनोगती तांणीं आपणावन - वाडोवन हाळी आसली. एकेक स्थार राहुलान, अव्यक्त रूपान-बरवपी रहस्यवाद्यांच्या ना आत्मीय वाद्याच्या वेप घेतले जनांचे विशीं कट्ट उत्रां बरयलीं आसयेत शिवाय ते कडूर उगवादी नासले. एकेक कार्याचेय दोनीय कडेन आपणाली दृष्टी राहुल व्हरताले, खंचेय विपयांतच चांगपण सोदताले. अरुचिकना तिरमुवाद आसले ते विपय तांय समजूंक राहुल भारी श्रम पांवताले. श्रीनुद्धाचें करुणा तत्व मीखले कारणान तांचे मनांत ह्या तत्वाचो व्हड प्रभाव पक्को कि तांचें जीवन आनी साहित्य दोनींचीय मुद्रा वाचकांचे मनांत स्थीर रूपान - छापल्यावरीच - उरताली. ह्या जगाचे विशीं जे संकीर्ण विपय उरले, ह्या पूराय प्रतिभासांचेर राहुलाचें मन घावंतालें आनी ती पूराय समजूंक ते श्रम करताले. आनी ह्या वावरांतल्यान राहुल आपणाणणाचो सुमेळ आनी समतुलन सोदतालो, ह्यण्टाना एक नवे मनशाक सोदतालो.

राहुल चड विकारवंत ना काल्यनीक उरलेंच नात. मनीश स्थानान ना प्रायेन खालटाक ना ऊंचटाक आसल्यार जाऊं आपणालेच प्रायेचीं जाऊं, ना सान आमूं राहुल सर्वांकय समभावनेन संगतीपणाचे दृष्टीनच पळयनाले आनी तांकां समजूंक तांचो आत्मो त्रास भोगतालो. ते दोप - मोधपी ना वांकडें - उलवपा नासले. "तुम्हारी क्षय", नांवांचे आपणालें पुस्तकांत भारी शक्तीचे उत्रांनी राहुल थोडे संस्थेंचो आनी थोडे मनीश - विग्रहांचो निपेध करतात. एक भोजपुरी नाटकांत राहुल गजकारणांतले थोडे लहान खेडेंचो परिहास तांय करता. दादल्यांचेर बायल-मनशींचो प्रभाव ह्या विपयाचेरीय राहुल तोंड थोडें वाकडें करतात. हें आमकां देखूंक येता. अशी करताना टेंवाक ह्युण कपट उलवणी मनशांचे ताकाच विरूद्ध आयारांचेर ते आमची दृष्टी व्हरतात. आनी खंचेय मंदभाचेरीय आत्मज्ञानाचे उजवाडान भरिल्ले विनम्र राहुलांचें तोंड लिपून पुण ना लिपून आमकां दिमतलें.

पुस्तकां

ह्या ल्हानशे पुस्तकांत राहुलाचे पूराय बरपावळीचे विवरण असाध्य जावनूच दिसता. तेन्ना राहुलाचे रचनात्मक आनी विमर्श साहित्यांतले पुस्तकांचेर हांगा मन दीलां विशाल दृष्टीन साहित्य ह्यण्टाना तांत मानवीक विशय येतात. तेन्ना दार्शनीक, ऐतिहासीक, सामाजीक आनी संबंघ विशयांचेर तांचे पुस्तकां विशीं एक नदर मात हांगा साध्य जाली आसा. 1927 त आपणाले 34 वर्सांचे पिरायेर बरवपाक ह्यण लागले राहुल 1961त आपण रोगी ह्यण पडचो तो वेळ मेरेन बरयतच उरले. ह्या विशीं प्रकाश चन्द्र गुप्त बरयता - "एक घडियाळ्या वरीच नेमा-क्रमान राहुल बरयताले." आनी तशें राहुलान ह्या 34 वर्सां भीतर बरयलीं. पाना सुमार 50,000 छापून मेळीं आसात, छापून उजवाडाक येवपाक बारा हाथवरपां आसात. सभार वैदेशीक राज्यांत साहसीक जात्रा करीत उरले राहुलान इतलेच बरयले हे भो म्हत्वाचें आनी आश्चर्याचें एक खबर दिसता. सभार वर्साक ते जेलांतले कठीण परिस्थितींत जेथे वन उरले, आनी विदेश राज्यांत तांय सुमार वर्साक आमले पुण ते इतलेंच बरवूंक शकले ! नेमान सभार काळाक भोवंडेचेर आसून तांकां इतले सभार बरवचे खातीर त्रास काय भोगलेच नात हें भो आश्चर्याचें खबर ! भारी वेगान आन सक्षीण जावन ते बरयताले. अनुकूल वातावरण ना परिस्थिती राखून राहुल एक काळाकूय राबलेच नात. रेलगाडीचेर ना तारवाचेर बसून जात्रा करताना मात न्हय बसीक राखून राबतानाय ते बरयत उरले; सत्रांत, अतिथि मंदिरांत बसून, प्रवासांर आसताना, घराकडे आसताना केन्नाय ते बरयत उरले.

काल्पनीक साहित्य

काल्पनीक साहित्य ह्यण तेरा पुस्तकां राहुलान बरयली. तांत मुखेल आसा ऐतिहासीक कादंबरी 'सिंह सेनापती', 'जय योधेय', (आनी ह्या लेखकान 'विशाल भारत' नांवांच्या नेमाळ्याचेर हे दोन पुस्तकां विशीं अभिप्राय, 1938 त, मांडले आमले.) 'विस्मृत यात्री', 'दिवोदास', आनी 'मधुर स्वप्न'. हांत पयले तीन कादंबरींचो विषय आसा प्राचीन आनी मध्यकालीन भारत, जाल्यार 'दिवोदास', वैदीक काळाचे आर्य जनांचे जीवनाचे शैलीचेर एक स्वप्नदर्शनाचे रूपान रचलें आसा. आनी आखरेची कादंबरी पेरण्याचे प्राचीन इतिहासाक आधारून उरलें. राहुलान बरयलीं सामाजीक कादंबरीं दोनीच दोन - 1944 तले महा झुजांत वांटो घेनलें. एक कृपक - झुझारीची काणी एक आसताना ('जीने के लिये') उप्रांत तोच जेमोनदारी - जहागीरदारी आनी म्हाराज्य वाद हांचे आड चल्ले क्रांतींतय वांटो घेता. अशी 1939 काळ मेरेन चल्ले हे कादंबरींतल्यान आमकां दिम्ता. दूसरी आमा, 'राजस्थानी राणीवास', राजस्थानांतले राज महलांत आनी ताका लागून उरलें बस्तींत दासी ह्यण कामार आमले तया बायल मनशीं विशीं,

तांकां भोगूंक मेळे त्या संकष्टांचें वर्णन करता. हेर दोन-त्यो मातृका समाजाचीं स्वपनदर्शनां आसात. तांत एक, 'बावीसावें शती' (बाईसवीं शती) एक आदर्श राज्याचें सपन आसल्यार दूसरें, 'भीवन धावनाकात, ह्या जगाक बदलात' ('भागो नहीं, दुनिया को बदलो'), प्रादेशिक भासा शैलीन रचलें सम्मुख भाषण आसा.

काणियां झोले ह्यून राहुलाचीं चार पुस्तकां आसात. तांत, 'सत्मी के बच्चे', समाजांत विवेचना पूर्वक आनी दळिद्रपणाचें जीवन चलवपाक निर्बद्ध झाले ते वाक्यांचेर नदर व्हरताना, गांवांतले भेटात जीवनांतसून मेळीं सजीव चित्रां हांतल्यान मेळटात. तीं वाचत 'माक्सिम गोरकी'च्या सामाजीक-साम्यवादाप्रमाणे रचले त्या काणियांची झळक आमचे मनांत येता. आनी 'चांग एक पुस्तका परस, वायट एकलो मनीश बरो 'हें लेनिना'क गोर्कीन बरयलीं उत्रां. पुण ह्या झोल्यांतली, 'स्मृतिज्ञानकीर्ती' नांवांची काणी ऐतिहासीक विषयाचेर मांडली उरली.

हेर दोन काणियां-झोल्यांत दोन स्थायावयले सामाजीक आनी ऐतिहासीक परिस्थिती विषय ह्यून घेतल्यात. 'बहुरंगी मधुपुरी', 'मुसूरी नांवांचे सुखवासा केन्द्राची 21 रेखाचित्रां आसात, ह्या संकलनांत. हांतल्योच णव काण्या 'रूपी' नांवांच्या पुस्तका रूपानूय उजवाडाक आयल्यो आसल्यो. हेर झोल्याचें नांव आसा, 'कनैला की कथा'. पुण ह्या पुस्तकांत क्रिस्तूचो पयलो 1,300 काळ घरनु क्रिस्तांव 1957 मेरेन आयले जीवनाचे विकासाक आधारून णव काण्यांचे रूपान वर्णन हांतल्यान मेळता. आनी हाजे एक बंगाळी भाषांतराचें नांव उरलें, "वोळगा घरनु गंगा मेरेन - भाग दूसरो."

राहुलाच्या काण्यांत मुखेल ह्यणूंक फाव काण्यो आसात, "वोळगा घरनु गंगा" ह्या झोल्यांतल्यो. प्राकवेद काळ घरनु 1944, नवो काळ, मेरेन आसले भारताक आधारून 20 काण्यो हांत आसात. हांत 14 काण्यांत प्राचीन आनी मध्यकालीन भारताचीं चित्रां दिसतात जाल्यार पन्द्रावी काणी घरनु मुसलमानांचें आनी ब्रिटीशांचें राजांक घरनु राहुल मुखार सरतात. इतिहासांतलो विशेष एक काळ सोधून काळे राहुलान विशेष एक काल्पनीक संदर्भाची पुनारचना आनी अपग्रथन करचो यत्न केला. आनी ह्या विशीं तांणी वैरुद्यात्मक भौतिक तत्वाचोय प्रयोग केलो आसा. आनी काळ माक्सार्क अनुसरून हो यत्न केला. काळिदासाक जहागीरदारी नायक ह्यून चित्रण करपांत आनी हिन्दु-मुस्लीम एकता (कृत्रिम जावन) सिद्ध करपांत राहुलाचे वस्तुनिष्ठ मनाचे बगर पक्षपाताची दृष्टी आसा अशीच दिसता. पुण हाणी रूपरेखा आनी रचना इतले म्हत्वाची आसा कि हें आधुनीक हिन्दी साहित्याचें, पूराय भारतीय साहित्याक व्हड, मोलादीक योगदान दिसता.

जीवनी आनी आत्मकथा

राहुलाचे आत्मकथेचे पांच भाग आसात. पूर्ण रूपाची जीवनी आनी जीवनीची रूपरेखा अशे लेखांचे संग्रह ह्यून सत्रा भाग मेळयात. आनी हो तांचे गद्य साहित्याचो महान वांटो उरलो.

आत्मकथा 2814 पानांची आसा. आनी हाजे विशीं स्व. शिवचन्द्र शर्मा बरयता - "राष्ट्रीय, सामाजीक, साहित्यिक आनी ऐतिहासीक मळार भारतांतले आनी भायले व्यक्यांनी आनी समाजांनी रचले परिस्थितीचेर ही एक समग्र विश्वकोशावरीच दिसता कि हांत राहुलाचेर आमकांओ ऊणे आनी हेरांचेर चडानचड विवर मेळटात."

‘बचपन की स्मृतियां’, आपणाले भुरगेपणाचे आनी सारके उगडास आसात. ‘अतीत से वर्तमान’, नांवांच्या भागांत, आपणाचे वळखींत आयले व्हड मनशांचो, व्हड मनाचे मनशांचो, मुखेल ऐतिहासीक व्यक्तिमत्वांचो उगडास करचे खातीर यत्न केले आसा. ‘मेरे असहयोग के साथी’, ह्या भागांत असहयोग आन्दोळनांत आपणाले संगती आनी सारके विषयांचेर राहुल विचार चलयतात. “जिनका मैं कृतज्ञ”- ह्या भागांत, आपणाचे भारी परिचित 55 व्यक्तिमत्वांचेर उगडासाचे फूलांनी अर्चना केल्या.

ऐतिहासीक क्रमान पळयताना हेर जीवन भगवान बुद्धाची महामानव बुद्धाची, सिंहळांतले सात महामनशांची, आनी ताजें नांव आसा - सिंहळ के वीर पुरुष, आनी सिंहळ घुमकार जयवर्धन, सरदार पृथ्वी सिंह, घुमकार स्वामी (हरी शरानन्द) वीरचन्द्र सिंह गरवाळी, कपतान लाल (जस्वंत चन्द्र). ‘नये भारत के नये नेता’ असा, नवे भारतांतले नवे नायकांचे जीवनाक आघारून रचिल्ले रूपरेखांचो संग्रह भोव मोलादीक दिसता. आनी तांत कश्मिरांतलो सींव-शैख अब्दुळ्ळाह, कम्युनिश्ट पक्षचो सहा यूसुफ, भारद्वाज, एस. जी. सरदेसाय, स्वामी सहजानन्द, एस. ए. डांगे, कल्पना दत्त जोशी, बंकिम मुखरजी, पी. सुन्दरय्या, के. ए. केरळीयन, आर. बी. मोरे, डा. जी. अधिकारी, डा. के. एम. अषरफ, पी. सी. जोशी, एस. एस. भटलीवाला, मुहम्मद शहीद, सईद जमालुदीन बुखारी, फसल इलाही कुरबान, मुबारक सागर, डा. जेड. ए. अहमेद, मुहम्मदुस्सफर, ‘निराला’, पंत आनी हेर असात. ह्या पुस्तका खातीर राहुल तांतले एकेक मनशाक मेळुनु तांचेच तोंडांतल्यान तांचे, तांचे कुळाराचे, चेरडुपणाचे, कामाचे, सामाजीक ना राष्ट्रीय चळवळीचे आनी हेर कांय कामांचे विशीं विशेष -विवर घेतले. भारतांत साम्यवादी चिंता आनी चळवळ - ह्या विषयांत चड ज्ञान-दिवपी एक आधार ग्रंथ आसा पुण संकष्टांचें खबर हें कि सभार वर्सां जालीं हें पुस्तक मेळूंक ना !

राहुलान चार जीवनी हिन्दींत बरयल्यो आनी त्यो ह्या विषयांत पयल्यो आनी आधारभूत उरल्यो- काळ मार्क्स, लेनिन, स्टालिन आनी मावो-से-तुंगन्हांच्यो - हांत मावोच्या 357 पानांच्या, जीवनींत, 1956 त, राहुल आमुख लेखांत बरयतात : “मावो, एशियाचो आनी तांतच चीनाचो -आनी ह्या राज्याचो भारताक प्राचीन काळ घरनु सांस्कृतीक आनी हेर सभार संबंध आसा. एकेक राज्यांत मार्क्सवादाचो प्रयोग त्या त्या राज्यांचे परिस्थिती आनी प्रतिभा- हांकां अनुसरून चलतलो. आनी हें एक भारी कठीण काम आसा. मार्क्सवाद एक राज्यांत प्रयोगांत हाडचे खातीर मार्क्स, एंगल्स, लेनिन, स्टालिन आनी मावो जशे प्रतिभावंत मनशांची गरज आसा अशीय सांगयेत. एकेक राज्यांतय क्रांतीची आनी नवे सृष्टीची शक्ती आसा. आनी एक वेळाक परिस्थिती तांय अनुकूल आसयेत. पुण जैतवंत एक क्रांतीचो फुडार ह्युण प्रतिभावंत मनशांचो उणाव मात चड जावन भोगता. आनी तशे एक मनशान जल्म घेवपाची गरज तरी आसा, खंडीत तसो एक मनीश जल्म घेतलो. मावोच्या जीवनांतसून आमच्या राज्याक सभार कांय सीखपाची गरज आसा.” आनी ह्या भागांतल्यान समझतलें कि राहुल उक्ते मनाचो एक मार्क्सवादी आसून, कोणूय एकल्याक वांकाणसून ताजे निमित्त लाभ उठावणी नासलो. सत्य सांगताना, राहुल साम्यवाद सीखले. पुस्तकांतसून न्हय, फकत जीवनांतसून. हाथांचे कदेलार उदारी पडून आसचो सैद्धांतीक नासले राहुल अतिथींचे कळांतलो मात पंडित न्हय आसले

आतां राहुलाच्या रचनात्मक साहित्याक पळयताना, आपणाले भोवडेचीं लेखीं म्हत्वाचीं दिसतात. आनी हांतलीं तेरा पुस्तकां आसात:-

115780.

9/11/04

SHIMLA

22 राहुल सांकृत्यायन

1. हज्जी लद्दाख जात्रा – मीरटांतसून पंजाब, मुळटान, देरा गाज़ी खान, शीम, पूंछ, काश्मीर, जोज़िला वाटेवयल्यान लद्दाखांत पावत मेरेन आसले भोवंडेचे विवरण हांत मेळता. लहौळ, कुळू हांचीय वर्णन 1939त रचले ह्या पुस्तकांत आसा.

2. लंका – अनुराधापुर, पोळन्नमुरु, कोळम्बो ह्या स्थायांची वर्णन, ऐतीहासीक रूपरेखा सयत हांत केल्या. राहुल यात्रावलीच्या पयले भागांतलो आसा हो पुस्तक.

3. हज्जी यूरोप जात्रा – 1935 त उजवाडाक आयलें हें पुस्तक 1932 त भदन्त आनन्द कौसल्यायन सयंत कोळम्बोंतसून लंडन, पारीस आनी जर्मनी ह्या जाग्यांक ह्णूण केले जात्रेचेर आधारून आसा.

4. हज्जी तिब्वत्त जात्रा – 1937क उजवाडाक आयली आनी हांत ल्हासा, चांग, शाक्य, ग्नेनम, नेपाळ अशे स्थायावयले भोवंडेच्या दिस्पटींतले भाग दिसतात.

5. जात्रेचीं पानां – 1952त उजवाडाक आयलीं. हांत तीसरे तिब्वत्तन भोवंडेचेर, राजस्थानांतल्या भोवंडेच्या थोडे भागाचेर आनी भदन्त आनन्द कौसल्यायन हांकां पेटयले पत्रांचेर आधारून उरली.

6. जापान – सिंगपूर, होंगकॉंग, पांगेय, कोव, टोक्यो आनी कोयासान ह्या स्थायांचेर राहुलान केले जात्रेचो संग्रह हांत मेळता.

7. ईरान – (दोन भाग) – सोवियत रूमांतले बाकूंतसून परतून येताना राहुल टेहरान, इस्पहान आनी पिरास पळवचे खातीर भोवलें. आनी हांतले पयले भागांत परणे पेरण्याचो आनी दूसरे भागांत नवे पेरण्याचो विषय घेतला.

8. रूस देशांत पंचवीस हौने – 1952त पयलें खेपें बिकानीरांतसून उजवाडाक आयलें हेंच पुस्तक, 1967त 'हज्जी जीवनाची जात्रा' – भाग III ह्णूण उजवाडाक आयलें.

9. किन्नौर देशांत – 1948त प्रयागांतसून उजवाडाक आयले ह्या पुस्तकाची दूसरी आवृत्ती, 1956त इलाहाबादांतसून उजवाडावली. आनी तांत हिमाचल प्रदेशाचे किन्नौर देशाची भोवंडी विषय आसा.

10. तिब्वत्तांत सवाय वर्णांक – 1933 त दिल्लींतसून उजवाडावयले ह्या पुस्तकाची दूसरी आवृत्ती 'राहुल यात्रा वली पयलो भाग' ह्णूण जाली.

11. भोवंडेचें विग्यान (धुमकार शास्त्र) – भारी रसप्रद आसा. केन्नाय भोवंडेरीच आसूंक लेकचे एकल्याक हें पुस्तक मार्गदर्शन दीता.

12. एशियांतले दुर्गम भूखंडांत – राहुलाचे दूसरे तिब्वत्त जात्रेक आधारून हो पुस्तक रचला.

13. चीनांत कितें देखलें ? – 1958 त आपणान भोवन देखले. नवे चीन राज्याचे विषय भारी उत्साहान केली वर्णना ह्या पुस्तकांत मेळता.

ह्या पुस्तकांचे भायर हिमालयावयले जात्रेची एक परंपराच आसा कि तांत दार्जीलिंग, कुमयोण, गडवाळ, जडनसार, नेपाळ आनी हिमाचल प्रदेश ह्या स्थायांची वेगवेगळीच वर्णना आसा. सोवियत मध्य-एशियाचेर आनी सोवियत देशाचेर राहुलाचीं पुस्तकां हांगा विशेष जावन दाकवपाक सारकीं आसात.

साहित्यिक बरपावळींत राहुलाचीं ऐतिहासीक बरपां रसमय दिसतात. मध्य-एशियाचो इतिहास ह्या व्हड म्हत्वाचे पुस्तकाक साहित्य अकादेमीचो पुरस्कार फाव जालो. हेर पुस्तकांत ऋग्वेद काळाचे आर्य, अकबर, भारतांत राज्याचे संस्थापक ह्या पुस्तकाचो हिन्दींत अणकार, हीं अस्सल ह्यणूंक फाव ना. जाल्यार 'पुरातत्व निबन्धावली'- भारी मोलादीक संशोधनांतसून मेळींतीं निबन्धांचो संग्रह आसा.

हिन्दी साहित्याच्या प्राचीन काळाचेर राहुलान उजवाड हाळो. संस्कृत आनी पाली कवितेचे दोन संग्रह राहुलान तैयार केले शिवाय ते अजून उजवाडाक येवंक ना ! आपणाले जीवनाचे आखरेचे काळाक अशी परंपरागत कल्पनेक लागनासले. कवितेचो एक म्हत्वाचो आगार तैयार करचांत वावुरतालो. आनी हो आतांचे वाचकांकूय भारी सरस दिसतालो. 'हिन्दी काव्यधारा' नांवांचो, अपभ्रंश कवितेचो संग्रह राहुलान तैयार केलो हे नदरेन आसलो कि हो परणे हिन्दी कवितेच्या आनी तीजे सिद्धांतांच्या आनी नाथांच्या गूढ कवितेच्या मदें एक सांकोव अशीच उरचो. ह्या संग्रहांत सरह पाद, कन्हपाद, दोवी पाद आनी तशे हेर कवींचीं कवनां उरलीं. आनी हे कवी हाळ्यार एक सास वर्सांचे फाटलेंच जातीवाद आनी ताका लागून जाली कर्माची चाली हांचे आड बरयताले. कवीर दादू, रायदास आनी नामदेव जशे अर्वाचीन काळाचे क्रांतिकारी हिन्दी कवींक हे मार्गदर्शक आसले. हालची गाथा - सप्तशतींतले कवितेच्या गुणांचे अंश अब्दुर रहमान आनी पुष्पदन्त हांणी केले. प्राकृतीक वर्णनेचे आनी मानवीक मोगाचे कवितेंतय देखूंक येतात. स्वयंभू - हांचे जैन रामायणाचेर राहुलान एक लेख तांय बरयलें. आनी हाका आधारूनच तुळसीदासान चार पायांची दोहा-नांवांचें कवितेंचें रूप साजोवन हाळें आसलें. दोहाकोशाच्या आमूख लेखांतय राहुलांचीं उत्रां दुबाव नासलींच दिसतात.

ह्याच लेखान राहुलान 'कुतब मुपतरी' आनी हेर दखिनी कवनांचो झोलो संशोधनाचे प्रांत देवनागरींतल्यान उजवाडायलो- 'दखिनी काव्यधारा.' राहुलांतले महा पंडितांक पळवपाक आमी ह्या पुस्तकाचे आमूख लेख वाचल्यार जालें. हांतल्यान राहुलान सिद्ध केलें कि भास आनी चिंता दोनींतच दक्षिण भारतांतले मुसलीम संतांची कविता भारतीय आसा आनी तांत लोक कवितेचो गूण तांय आसा. आनी तो सूफी दर्शनांत मेळुनु दृष्टींत येता, डक्काण देशाचो हो सहज स्वभाव उरलो मू. मूळ चिंता -साहित्यिक पुनरविचार प्रकटावपी ऐतिहासीक नदरेन मोलादीक ह्या पुस्तकाचो एकूच भाग उजवाडाक आयलो. आनी हें हिन्दी साहित्याचे इतिहासाक राहुलाचें योगदान उरलें.

सोवियत रूस देशाकसून परत आयलो राहुल सदरुद्दीन ऐनीचीं पुस्तकां हिन्दींत अणकारले उत्रांत उपभासेंचेर आधारून हिन्दी-उलवपी जाग्यांचें एक भूंयचित्र पुना-रचन करचे खातीर ओपताले.ड सत्याक तीं वेगवेगळीं भासा राष्ट्रां अशींच ते भारायताले. तशें भोजपुरी, मैथिली, ब्रज, अवधी, बुन्देलखण्डी, माळवी, राजस्थानी जशे भासेंखातीर वाजू मांडताले कि हीं मूळावे शिक्षणाचें माध्यम करचें. आनी भोजपुरींत राहुलान आठ नाटिका तांय बरयल्यो. "घावनाकात, ह्या जगाक बदलात" जशे पुस्तकांत कठीण संस्कृत ना पारसी उत्रांचो प्रयोग तांय राहुलान केलोच ना कि आपणालो होच विश्वास आसलो कि बरयताना हिन्दी भासेची शक्ती प्रकट जाता तेन्ना मात जेन्ना ती उलवपी भासेची सारकी उरता. कृत्रिम रूपान हिन्दुस्थानी भास करचे खातीर राहुल आड राबले कि आपणाचो विश्वास आसलो तांत म्हत्वाचें साहित्य उत्पन्न जावचें न्हय ! आपणाले

आत्मकथेच्या दूसरे भागांत राहुल विचारता, “सुमित्रा नन्दन पंतं ना इखबाल हांची कविता कशे हिन्दुस्थानीत बरवपाक जायत ?” एक किसान नेता आसून राहुल, भास तांचे मदें पाववपा खातीर तांकां दुबाव कांय भोगलोच ना. आनी तांचे प्रयोग शिवाय शब्दकोशांतसून घेवचे न्हय असो विश्वास राहुलाचो आसलो. संस्कृतांतले उत्रांचो प्रभाव डा. रघुवीरान तैयार केले त्या कृत्रिम उत्रावळींत देखत राहुलान ताजे आड तीक विमर्श चलयलो.

शासन शब्दकोशाच्या आमुख लेखांत हिन्दी साहित्य संमेळनाचो अध्यक्ष ह्या नात्यान राहुलान एक नय-मागरेखा दीला आसली. (हे कोशाचे संपादक विद्या निवास मिश्र आनी प्रभाकर माचवे आसले. आनी 1948त प्रयागांतले हिन्दी साहित्य संमेळना वतीन तो उजवाडाक आयलो.) हांतले दूसरे पटींत, उजवाडाक आयले पुराय शब्दकोशांतसून समानार्थक उत्रां दीलीं आसलीं. आनी तांत डा. रघुवीरान रचिल्लीं उत्रांय उरलीं. आनी पयले पटींत सरळ आनी सामान्य जनांचे भासेंतली उत्रां दीलीं आसलीं. अंग्रजींतले ‘Academy’ जशीं उत्रां ह्या कोशांत हिन्दीत ‘अकादेमी’ (Akademi) जशीं उरलीं.

लोकवेद-लोकसंगीत-लोकनाटक- आनी लोककथा हांचेर राहुलाचो भारी मोग आसलो. भोजपुरींतले बिश्रम आपणाले तरणेपणारीच मरण पावलो आसलो. आनी तो लोक कवी आसून राहुलान ताजीं कवनां पुस्तकाचे रूपान एकटांच हाळीं. आनी उजवाडायलीं. डा. राजेन्द्रप्रसादाकडेन भोजपुरी उलयतानाच प्रा. अमरनथ झाचेकडेन मैथिली भास उलवचे खातीर रूप्य राहुल शकतालो. नैनिटाळांत आपण राबताले ‘रूप्या ओक’, नांवांच्या घराची सेजारी एकली म्हान्तरी मनीश उरली. तिजे कडल्यान राहुलान लोकवेदाचो काण्यो आनी गीतां एकटांय केलीं आनी ‘आदले हिन्दींतलीं काण्यो आनी गीतां’ ह्या नांवांचे एक पुस्तक उजवाडायले. मीरट आनी आगा हांगाचे उलवपांत आसली तीच भास आतांचे खडीबोली हिन्दीची आवय भास - असो विश्वास आसलो राहुलाचो. आनी तीका राहुल कौरवी ह्ण्टालो. आनी ह्या लोककाण्यांचेर आनी गीतांचेर हर्याण आनी ब्रज आनी उर्दू भासांचोय प्रभाव उरलो.

राहुल राष्ट्रभासेखातीर हिन्दीवादी उरलो शिवाय भासे विषयांत पिसो नासालो. हिन्दी मात न्हय अवधी, भोजपुरी, ब्रज, मैथिली, राजस्थानी, जशीं हिन्दीच्यो उपभासो ह्ण्टालीं मू. (राहुल हांकां आवय भासोच ह्ण्टाले). अशीच वाडोवन हाडचे किमूळावें शिक्षण प्रदान करूंक त्यो फाव उरचें. तेन्ना राहुलाचे कट्टर विरोधी, हाका सोवियत मातृका भारतांत हाडपाचो यत्न हूण मात देखताले. फाटले महा झूझा वेळार राहुलान थोडीं नाटकां भोजपुरी भासेंत बरयलीं आसलीं. आनी हें पुराय 1945-46 काळाक जेन्ना मैथिली, राजस्थानी आनी नेपाळी भासांक स्वतंत्र साहित्य भासो ही मान्यता दिवचे खातीर चर्चा तांय तेन्ना चल्लीच नासले त्या तीस वर्सा फाटलें ! आनी अशी मान्यताय साहित्य अकादेमीन दीवचे खातीर तांय सभार वर्सा भोगलीं मू ! अल्पसंख्यक भासेंक मान्यताय दीवचे खातीर केन्नाय राहुल श्रद्धालूच उरले. तेन्ना संकटांचें खबर हें कि 1948 त मुंबईत चल्ले हिन्दी साहित्य संमेळनांत अध्यक्ष आसले राहुलान केले भाषणांत उरदू भासय देवनागरी लिपींतच बरवपा खातीर मागणीक लागून उरदू उलवपी साम्यवादी-मार्क्सवादी तांय राहुलचे आड चलूंक लागलीं आनी राहुलाक भारतांतले ह्या राष्ट्रीय दळांतसून भायर उडवपाक तांचे निमित्त जालें.

‘मातृभासां’ खातीर घटी राबले राहुलाचे आड राबूंक सभार जनां मुखार आयलीं. पुण बनारसीदास चतुरवेदी, डा. वासुदेव शरण अग्रवाळ, पंडित क्षेत्रचन्द्र चट्टोपाध्याय, आनी डा. उदयनारायण तिवारी जशे व्हड मनीश राहुलांचे व्हड समर्थक उरले. यशपाल जैन, तांचें नेमाळे, ‘मधुकर’ हाजेवतीन, ह्या चळवळीचो समर्थक उरलो. पुण राज्य पुना संघटना समितीचें ‘रिपोर्ट’ उजवाडाक आयलें आनी सरदार क. म. पणिक्कर हाजे आड आपणालें मत बरवन दिले पुण हिन्दी-उलवपी राज्यांचे विभाजन करचें न्हय अशेंच तांत भारायलें आसलें.

राहुलान ह्या वाटेन न्हड म्हत्वाचें एक काम केलें. हिन्दीचे पूराय उपभासांक एकटांवन इलाहाबादाच्या हिन्दी साहित्य संमेळनाच्या वतीन राहुलान समग्र हिन्दी साहित्याचे इतिहासाचें संपादन केलें. हाजो होच विशेष उरलो कि ह्या आवय भासेंतच विषय – भोजपुरी, मैथिली, मागही, अवधी, ब्रज, बुन्देलखण्डी, राजस्थानी, माळवी, निमाडी आनी हिमाचल प्रदेशांतल्यो सभार पहाडी भासो – ह्या एकेक भासेचेय विशीं एकेक जाण्टे विद्वांगान लेख बरयलें आसलें. ह्या एकच पुस्तकाखातीर राहुल राष्ट्रीय पुरस्काराक योग्य उरले. पुण ‘पद्मभूषण’ आपणाले आखरेच्या वेळारमात तांकां मेळे ! आनी तेन्ना तांचें मन हांत कांय घावंचें नासलें आनी ते तेन्ना अबोध उरले ! !

साहित्याक राहुलाचें योगदान

राहुलाचें व्यक्तिमत्व बहुमुखी आसून तांचें काम, तांत तांचें जैतवंत शेवट, राजकारणा विशीं तांची बरपावळ, भासे विपयांत आनी सामाजीक विपयांत पुरोगामी- युक्तिवादी आसले तांचें मनोगत आनी ह्या विपयांतलीं उलवपां हाजे निमित्ति झगडे-झूझ जावयात. (हिंदू जनांक मांसाहार वर्ज न्हय ह्यून एक संभेळनांत सांगले कारणान चालीचे हिन्दू मनशांनी ताका फातर मारले.) आता आमी हिन्दी साहित्याक राहुलाचे योगदानाचेर मात मन दिवचें अशीच दिसता. हांगा राहुलाची विचारधारा आनी बरपावळीची शैली विशीं थोडे नमूने दाकवपाचो यत्न करतां. आनी त्या खातीर तांचे पुस्तकांतमून थोडे भाग उदाहरण ह्यून दाखयता.

राहुलाचे विचारांक- जीवनाचे शैलीक विरुद्ध आसल्यो शक्ती एकेक दिकार तांकां घरनु वोडताल्यो. पुण हांची समतुलना करूंक ते शकताले. राहुलाचें मन जल्मान एक परंपरागत ब्राह्मणाचें आसूनूच, बुद्ध धर्माचेर आपणाची व्हड भक्ती आसल्यान तांणी आपणाले ब्राह्मण्याक काडून उडयलें. याथास्थितीक ह्यून जल्मले तांचे अनेक दैवांचेर विश्वासाक मारूंक विग्रहपूजेक आड पुण वेदांचे परमाधिकाराची स्थापना करूंक ह्यण उत्पन्न जाले आर्यसमाजाचेर राहुल एक वांगडी जाले. उप्रांत तांणी तेंवूय सोडून उडयले. आनी विद्वांपांचे कडल्यान संस्कृत, मौलवीचे कडल्यान अरबी आनी भारतांतले, सिलोणांतले, नेपाळांतले आनी तिब्बतांतले बौद्ध संन्यासांकडल्यान पाली सीखले. जाल्यार परणे वैयाकरणांचे, सूत्रकारांचे घटणेंत आपणाचे मनाक बाधून घालूक स्वतंत्र-मनाचे राहुलाक जावंचे नासले. तेन्ना तांणी सामान्य जनांचे, शेतकारांचे, कामगारांचे 'मोडकी भासे'चे खातीर व्हडान फाट-पुरवण चलयली. मनान आपण तांचे वर्गांतले एकलो ह्यून बदल्लो. व्हड एक व्यक्तिवादी आसून राहुलान सानपण घरनु कुटुंबाचें बंधन तोडून उडयलें आसले. कामगारांचे राज्य - ह्या नवे तत्वाचे ते प्रचारक आनी उलवपी जाले. रूस देशांतलीं 'सोलखोज' (एकटांयलीं शेत) आनी चीनांतलीं 'कम्यून' हीं उत्रां देखतानाच राहुल राबयनासलेंच - उलवपाक लागताले. मठांचो ना अश्रमांचो, घाम्पले साधु संघांचो गूढ आनी लामांचो एकाधिकारी धर्म आनी ह्या तत्वाचेर आधारिल्ले राजकारणाचो राहुल कट्टर विमर्शक उरले. परंपरागत ह्यणेंचे लेखान राहुल धार्मीक नासले. पुण तांचे मनांचे भीतर बळिष्ठ धर्माचो ज्ञोत आनी भारतीय सांस्कृतीक मूल्यांचेर व्हड मोग उरलो. पूराय भारताक ह्यून भाषीक एकटांय हाडचे, त्या खातीर वकालत चलयले राहुल तेन्ना विशयांत भारतीय साम्यवादी - मार्क्सवादी पक्षाचेच आड उरले. आनी तांत साण नासल्यान भायर जाले. एक दिकान सज्जाद सद्दीर आनी डा. रामबिलास शर्मा आनी हेर दिकान राहुल आनी तांचे संगती-हांणीं हे विपयांत घेतिल्ले मताचे-

स्थानाचे गूण-दोषांचें हांगा वि चिंतन करचे न्हय. आनी ह्या विषयांत राहुलाचे मन केन्नाय झूझूनूच उरलें. आनी तांचे हिन्दी बरपावळींत असामान्य विशेषताय देखूंक येताली – हेंच हांगा प्रसक्त विषय आसा.

राहुल केन्नाय सहज-उदार मनान दिस्पटी बरयताले, आनी ताका आधारून आपणाली आत्मकथा बरयताले. ह्याच बरपावळींतल्यान राहुलाची द्विमान-दृष्टी-सूख अणभसूची आनी पळवपाची-आमकां भोगतली. मनशान सोधून घेतिल्लें ज्ञान पूराय आपणावपाची तान राहुलाचे मनांत केन्नाय आसली. आनी एक वेळारीच आपणाचे जाणवी कायेंत एक खांच तांय येवपाक हे सोडचे नासले. आपण परब मनवचे वेळारूय हिमालयाचे शीमेवयली भारी उताळ भूंय पळवन तांणीं वर्णन करपांतबुडून राहुल अबोध मनानच मागशी सरताले; हेरांचे घाडरी करणीक लागून दुःखांत बुडून उरले गांवचे बायल-मनशां विशीं तांचें दयाळ मन धांवतालें, व्हडव्हड मानेस्तांचे करणेचेर आपणाले परिहासाचीं उत्रां चलयताले. तेन्ना तांची शैली एकतान उरलीच ना ! पुण वाचक तांचे भासेंत अलंकार सोधनासले कि आपणान हेर वेळार कांय भोगनासलें कांय राहुल तांकां केन्नाय भोगयताले आश्चर्याचें ना आघाताचें एक प्रवचन. सामान्य वाचकांचे भावनेक केन्नाय आपडून राहुल पानार पान भरनु विवरदीत राबले. हेर एक संघार हेच तांकां रुचचे न्हय आसले ! सांस्कृतीक नरवंश विग्यान, भूगर्भविग्यान, समाज विग्यान, धर्म विग्यान, आशीक आनी साहित्यिक विग्यान ह्या तरेकतराचे विषयांचो नव्यो नव्यो फाळ्यो राहुलाचे हाथाक घरनु देखत, वाचक मुखारीच सरताले. अपरिचित आनी अपार ह्या भूंयचेर अंत नासले हे भोवंडेर वाचक राहुलाचे ओटु असीमित आनन्द भोगताले. आनी ही भूंय उरली विग्याना खातीर तानेची, मनशांचे उद्यमांचीं रत्नां सभार सोधून-खण काडपाची. अहंभावाचो ना दुःखाचो आघात ते भोगचेच न्हय कि राहुल सामान्य वस्तूंतय असामान्य कांय सोधून काडचे विषयांत उत्सुक उरले. आनी ही भावना विषवाद्येच्या लेखान तांकां लागताली. आनी तांचे अणभव तांत सिरखूनूच आसले.

घर-दार नाशिल्याचे एक दर्शन कीट्सका (Keats) अनुसरून राहुलान वाडोवन हाळें आसले:

**“भावनेक केन्नाय भोवंपाक सोडचें
आनन्दाक नाका घरांत सोधचें”**

“भोवंडेचें विग्यान” – नांवांचे पुस्तकांत राहुल पूराय बंधन सोडून घावंपी एकलो काल्पनीक ह्यून आमकां भोगचो न्हय. जीवनाच्या ह्या उकते पुस्तकांतलें एकेक अक्षर उद्वेगान वाचतानाच तांत छापून पडनासलेच एक पद्धतीचो क्रम ते तैयार करताले अशीच आमकां दिसता. साधूंचे संगतींत तांचें पयलें शिक्षण, आनी उप्रांत आर्यसमाजाचे प्रचारण आसून राहुल शेतकरी सभेचेय राजकारणांत वावुरताले हें आमी देखलें मू. आनी होच राहुल तिब्बत आनी ताजे कटक विरुद्ध राज्य सोवियत रूस-ह्या दोनीय राज्यांतले भोवंडेरीय उरलो न्हय ! तेन्ना हो राहुल एक आदर्श भोवंडीकारूच.

आपणान बरयले जीवनींत राहुल वांकाणसीतालो अशे व्यक्तिमत्त्वांकच कि तांणीं अशे विशेषणांचो प्रयोग तांचेर केलो आसा – ‘भोवंडेचो राय- नरेन्द्र यश, भोवंडिकार भट दिवाकर, महापर्यटक किन्तुप आनी पर्यटक नैन सिंह- “पाखांचो बाबा” अशे प्रयोग आमकां दिसतात.

भोवंप्यांचेर, स्वामींचेर, साधु-भिककु जनांचेर, बंदत -महंत जनांचेर, ब्रह्मचारी - परिव्राजकांचेर आनी बाबांचेर राहुलाचो व्हड मोग उरलो. 'अतीतांतसून वर्तमानांत 'आनी' हांचो हांव कृतज्ञ'- हीं दोन पुस्तकां ह्य मनशांचीं वाडमय चित्रांनी भरिल्लीं. संकलन आसात. राहुलाचे व्हड मित्र ह्यून साधु मात न्हय, विद्वांष, हिन्दु, मुसलीम, बौद्ध, जैन, किरिस्त्रांव, सिख आनी अधर्मनिष्ठ अशे पूराय धर्माचेय मनीश उरले. राहुल इतले उदार माचे आसले कि तांचे अणभव तांचे पुस्तकांतसूनच मेळटले :

आचार्य नरेन्द्रदेव

"आपणाले जीवनाच्या पूराय काळाक नरेन्द्रदेव एक युक्तिवादीच उरले. पिराय घेतली ह्यून तांचें मन परतलेंच ना कि हेर सभार जनां पिराय घेता घेता तांचें मनच बदलून वता ही सामान्य मनशांची संवय ! आपण ह्या ह्या धर्मपथांचीं ह्यण्टल्यांचे ते तीक उत्रांनी परिहास करताले. आनी 'चोंच पथ' नांवांचो नवो धर्मपथ घडोवन तांचो परिहास तांय तांणी केलो. जेन्ना ह्या नवे पथाचे वांगडी मेळ्ळे, तेन्ना अजे हाथाच्या ताळव्यान एक चोंच करनु ते संगत्यांचें अभिवादन करताले. व्हड विद्वांष, व्हड चिन्तक, परिहासान भरिल्लीं उत्रां-उलवपी एक आदर्शवादी आसले. आनी हे साम्यवादाचे व्हड एक विश्वासी उरले. आनी मार्क्सवादाचो तांचेर भारी प्रभाव आसलो. पुण तेन्ना हांचेर मार्क्सवादाचे आकर्षण आसले त्या काळाक दोनीय पक्षांचे मदें बरे तराचो संबंध नासलो ! आनी आमचे दोगांचेय मदें व्यक्तिगत संबंध केन्नाय बरे ताराचोय उरलो. 'मिठाचो सत्यग्रह' चलचे त्या काळाक हांव काशी विद्यापीठांत आसताना आमी दोगूय मेळुन "कम्यूनिस्ट मानिफेस्टो"- ह्या पुस्तकाचो अणाकार केलो आसलो. आनी प्रेम चन्द्राच्या छापखाण्यांत हें पुस्तक छापलें... (हांचो हांव कृतज्ञ, पानां 183-184.)

सखा मुहम्मदुस्सफर

"पयले दृष्टींत महम्मूदाक पळवणी एकल्याक व्हड देहाचे एक पठाण अशीच दिसतलें. शिवाय तांची पूराय खाड-मीशी, काळे तोण्डावयलो लहान हास, पळयत कोणेचेंय मन परतवलें. व्हांवे हांका दिकले दियोळी केम्प जेलांत आसताना. तेन्ना ते भो ऊणे उलयताले. आनी आपणालें. पेन अतीशक्त आसून ते भारी सावकशायेन मात ताजो उपेग करताले... दिमोळी केम्पांत आसताना पुस्तक-संग्रहालयांत मेळूंक नासले अप्रूब पुस्तकांची ह्याका गरज आसली. आनी ते वाचले आसले महम्मूदान ह्याका ते मेळपाचीय वेवस्था केली. भारी दयावंत तांचे हरदें ओ उवाळ उरलें. 'कम्यूनिस्ट' ह्यण्टाना आमचे मनांत सुकडे, कठीण मनाचे मनीश अशीच दिसताले. पुण महम्मूद एक 'कम्यूनिस्ट' आसूनूय हेर एक नमून्याचो, दयावंत, आकर्षक आनी दोषहीन व्यक्तिमत्त्वाचे भोगले. आनी ते साभार काळाक पंडित नेहरूंचे वैयक्तीक सचीव तांय आसले मू. पुण स्थानांचेर -मानांचेर दोळे दवरनासले महम्मूद आपणाले आदर्शभूत तत्वांक घरी घरताले." (हांचो हांव कृतज्ञ - पानां 237-238).

अकादेमी सदस्य बारा न्निकोफ

"अलेक्सी पेट्रोविच बारान्निकोफ भारतीय जनांचे वळखीचे नासले. आनी तांकां आमी समझपाचें आसा. तांणी लल्लुलालजीचें प्रेम सागर आनी तुळसीदासांचें रामचरितमानस अणकारिल्लीं आसात. रामचरितमानसांत आपणालें पांडित्य मात न्हय अघाध भक्तीच प्रकट जाता. मूळ अवधीतलीं छन्दरूपां पूराय, वळतांय तशीच रूसी भासेंतले अणकारांत हाडपाचो यत्न

वी तांणीं केलो. हें पुस्तक रूस देशांत उजवाडाक येताना हांव लेनिनग्रांतांत उरलों. आनी तांणीं हाजे विशीं चित्रांचीं समत सभार प्रश्नां हाणे कडेन केलं आसलीं. त्या काळाक भारताच्या आनी रूस देशाच्या मदें राष्ट्रव्यावहारीक संबंघ नासलो. पुस्तकाच्या दोन सचित्र आवृत्तींचे विषय हांने कडल्यान आयकत, तीं घेवणाचो यत्न करूंक ते लागले. काशींतली नागरी प्रचारिणी सभा तांचे साहायाक पावली मू. . . ते व्हड एक भाषाशास्त्री उरले. त्सिगन (जिप्सी) ह्यळ्यार रोम्नी-डोम्नी भास-उलवपी जनां आनी तीं भारतांतसून आयलीं आसलीं अशीच तांणीं हाजे कडेन ह्यळ्ळे.” (अतीतांतसून वर्तमानांत, पानां 98-102).

नेपाळी कवी देवकोटा

“1953 जानेर ह्यैन्यांत हांव पांचवे फावट नेपाळाक ह्णूण चल्लो. आनी ह्यणी वळख एक वैदेशीक सोयरो ह्णूण जाली. पुण ह्याका नेपाळ विदेश राज्य ह्णूणक जायना. आनी एक बरवप्याक एकत्र राज्य ह्या लेखान देखूंक जावचें न्हय. प्रकृतीचो आनी मोगाचो महान नेपाळ कवी देवकोटाक जल्म दीले त्याच हिमालयान आमचे सुमित्रानंदन पंताकूय जल्म दीलो आसलो. देवकोटा ह्यण्टाना, प्रसाद, पंत आनी ‘निराला’ तीनीय एक मेळ्ळु आसा अशी दिसता नेपाळी साहित्यांत. ‘निराला’चे हेर थोडे विशेष तांचेर मेळटात, पुण तितले प्रमाणान नात. . . प्रतिभा आनी पिशे ह्या दोनीचीच शीमा ह्यळ्यार भो पातळीच दिसता. 44 वरस पिराय मेरेन तांणीं नेपाळांत आनी इंग्रजींत बरयलीं पुस्तकां 88 आसात. पुण तांत सोडून आनी पिंजून उडयले कायं गेले. 1934 त तांणीं आपणालें पयलें कवन, ‘गरीब’ बरयलें. त्याच वर्सा तांणीं ‘मुना-मदन’, नांवांचें दीग आख्यानात्मक लोकगीत बरयलें. उताळ भूंयची वर्णन करतानाच आपणालो नायक भो कठीण जात्रा करनु तिब्वतांत पावता अशी आख्यान केलां. आनी भो आकर्षक प्रतीकांचो उपेग तांय तांणीं ह्या विशीं केलो आसलो. . . तांणीं कवनां, काण्यो, नाटकां आनी निबंध बरयलीं. आनी आपणाले भासेचे ते एक फेन्टूजालीक दिसता. सभार नवे उत्रांचोच प्रयोग केले तांणीं आपणाले साहित्याची मोलादीक तराची वाडी करून दीली आसा.” (अतीतांतसून वर्तमानांत, पानां 105-118).

राहुलाचीं सभार साहित्यिक निबंधां पुस्तकांत आनी नेमाळ्यांत शिंपडून पळ्यांत. ‘राहुल निबंधावली’ (साहित्य) नांवांचो संग्रह 1970 सेप्टेंबरांत उजवाडाक आयलो. “हांव कशें कथाकार जालों?”, “प्रेमचन्द - आडास”, “भारतेन्दु आनी पुष्किन”, “लोकगीतां आनी रेडियो”, “ऐतिहासिक कादंबरी”, “मारवाडी आनी पहाडी भासेंचे मदें उरलो संबंघ”, “चौरासी सिद्ध”, “स्वयंभू”, “आचार्य रघुवीरान रचली तकनीकी उत्रावळ” जशीं लेखां हांत मेळटात हांतले पयले निबंधांत राहुल सोपूत दीता कि आपण एक भोवंपी आनी प्रवाचक जावचें अशीच आशेलो. “एकल्यान केले भोवडेंची काणी ह्णूण पुनारचना करनु सांगपाक ना आपणाल्या विरोधकाच्या वादाक मारूंक ह्णूण निबंधा बरवप शुरू जालें. हांत पयलें निबंध 1915त उजवाडाक आयलें आसतलें. तेन्ना 37 वर्साक हांवे तें देकलेंच ना ! पयले निस्सहकार आन्दोळनाच्या काळाक 1921 त हांव च्छात्रा जेलांत उरलों. एक ‘नवें समाज’ हांव सपन देकलों कि संस्कृतांत पांच सर्गां मेरेन पद्य रूपान हाजें विशीं हांवे बरयलें. पुण पद्यात्मक रचना उवेगाक येवणी न्हय हें हांव समझलों. आनी ते पूराय हिन्दीत “बावीसावें शेंकडें” ह्या नांवांन परतून बरयलें. अंग्रजींतसून चार कादंबरीची पुनारचना केले निमित्तान तीं पूराय हिन्दीत भारतीय साहित्य जालीं. . . 1935त ह्याका दिसलें कि घर-दार नासलें वाटेर पळणा कांय भेटात दळिद्री जनांचें जीवनांची काण्यो रचच्यो.

आनी ह्या मनात बरयलें आसा “शतामीचीं भुरगीं”, 1938त हांचे पयली कादंबरी रचली, “जीणे खातीर”. 1941त की 1942 त भगवत शरण उपाध्यायांच्यो ऐतिहासीक नदरेन बरयल्यो थोड्यो काण्यो हांचे पळयल्यो आसल्यो. आनी तांणीं आपणालें काम पुरतें केलें आसले तरी जाल्यार “वोळगासून गंगा मेरेन” हें पुस्तक हांव बरवपी नासलों. . . . पुण हजारीबाग जेलांत आसताना हांवें “वोळगासून गंगा मेरेन” हांतल्यो 20 काण्योय रचून जाल्यो आसल्यो. ह्यजी भो बरी काणी खंची ह्यणूक हांव शकत न्हय. ‘प्रभा’, तांतली भो चांगी काणी ह्यण्टात विमर्शक. पुण तांतली, “नागदता” आनी “सुरैया” हाका एकच लेखान आवड्ळ्यो काण्यो आसात. (राहुल निबंधावली, पानां 3-5).

काल्पनीक ह्युण राहुलान बरयले साहित्यांत ‘वोळगासून गंगा मेरेन’ उत्कृष्ट आसा. पुरोगामी बरपावळींत म्हत्वाची घडणा ह्युण सभार काळाक हिन्दींत हें चर्चाविषय आसलें. भारताचे इतिहासांतले घडणेंचीं बळगीं करून मोडून हांत दील्यांत अशी सांगपाक अनवळखीचे आनी परण्याक नवें ह्युण उबी करपी विमर्शक राहुलाचे आड मुखार सरले. तेन्ना मार्क्सवादी पक्षान सांगलें कि ऐतिहासीक आनी वैरुद्ध्यात्मक भौतीकवादाचे दृष्टीन एकी पुनाव्याख्या हांत आसा. हांगा हाजे विशीं दीघायेन एक विवरण दिवचें उचित उरतलें अशीच दिसता. थेटात ह्यण्टाना ऐतिहासीक आसा पुण हें पुस्तक काल्पनीक रूपान बरयलां. पयले आवृत्तीचें मुखलेखांत 23-6-1942क राहुलान बरयलें :

“प्रारंभीचे काळाकसून मनीश आतांचे हे अवस्थेचेर पावलो. कठीण यत्नान-झुजान तो हांगा पावला. “मानव समाज” नांवांच्या पुस्तकांत पुरोगामी मानव समाजाच्या सैद्धांतिक मळार हांचे चर्चा केली आसा. हेच विषयाचें चड लळीत रूपान विवरण करचे खातीर हें पुस्तक बरवचे खातीर हांव उद्युक्त जालों. आनी ह्या विकासाची चड करून जाणवी काय जातली मू. आतां हांत उदाहरण ह्युण ‘इन्दो-यूरोपीय’ मनशांचे वंशाक दाकयल्यांत कि भारतांतल्यांक हो विकास वेगवेग समझूक मेळटलो. ईजिप्तांतली. असीरियन आनी सिन्धु-संस्कृती तीनीय हाजे परस सभार लाख वर्सां फाटलेंच जाल्यो- हें संमझूनूच. उदाहरणाक त्यो तरी दाकयल्यो बरवप्याक मात न्हय वाचण्यांकय समझूक चड कष्ट दिसता आसताले.

“एकेक काळाचेंय भारतीय समाजाचें सत्यचित्र रचूंक हांत यत्न केला. पुण चुकूक भो अवकाश आसात कि हो असो पयलो यत्न. फुडले बरवप्यांक हाका आधारून स्पष्टतायेन आनी कृत्यतायेन. हाजेंच चित्र तरी रचूंक जालें ताजे निमित्त हांव हो ह्यजो अधिकार आनी प्राप्ती अशीच लेकतलों कि हांव तांचो साहाय्य करूंक शकलो.

“बन्धुल मल्लाचे (बुद्धाचे) काळाक आधारून हांचे हेर एक कादंबरी रचली आसा, ‘सिंह सेनापती.’”

ह्या पुस्तकांत उत्पन्न जाले काळाक घरनु 1942 मेरेन भारताचे 8000 वर्सांचे इतिहासाक आधारून ‘कानवास’ घेतलां. पयली चार काण्यो – ‘निषा’, ‘दिवा’, ‘अमृत्वा’ आनी ‘पुरुहुत’ क्रि. प. 6000 घरनु क्रि. व. 2600 मेरेन आसले प्रागितिहासाक लागून रचल्यात. भदन्त आनन्द कौसल्यायन तांचो आस्वाद करीत बरयतात. : “ह्या कथेंच्या पुनारचनेंत भावनेचो प्रयोग केलो आसा तर त्यो केवल कल्पना मात न्हय. इन्दो-यूरोपीय आनी इन्दो-ईरानियन भाशा विग्यान आनी ऐतिहासीक भासाविग्यान अघाघ जावन सीखले राहुलाक स्पष्टपणान ह्या काण्यांतल्यान आमी पळयतात.”

प्राकृतीक रूपान रानांत जीवन चलयताले मनशाचें चित्रण करुन राहुल पुस्तकाचो प्रारंभ करता. तेन्ना शेतकी आनी गाय-गोरू वाडवप ह्या वतीन मनशाचो सामाजीक आनी आर्थिक विकास जाल्याचें चित्रण केले. जमीन्दारी तेन्ना दृष्टींत येता. बापुयचे वाटेवयल्यान चलपी-समाजाच्या आखरेक गुलामी वेवस्थेचो प्रारंभ जालो. इतिहासाच्या ह्या भौतीकवादा नदरेन व्याख्या करताना राहुलान आपणालें ह्यून मूळरूपान इतलेंच केलें कि ही व्याख्या स्पश्टपणान समझूक लायक संघ वेद, ब्राह्मण, म्हाभारत, पुराणां, आनी बौद्ध अट्टकथा हांतसून दाकोवन तांचे चित्रण केलां. 'सुदास' ही काणी ऋगवेदांतसून घेतल्या. 'बन्धुल मळ' बौद्धकथा आसा. 'नागदत्ता' चाणक्याच्या अर्थशास्त्रांतली आनी काशीप्रसाद जैस्वाळांचे 'हिन्दु राज्यव्यवस्थेंतली 'प्रभा', अश्वघोषाच्या बुद्धचरितांत आनी सौन्धरनांदांतसून रैस डेविड्स, आपणालें पुस्तक, "बौद्ध भारतांत"त ह्या पुस्तकांतले ऐतिहासीक स्पश्टतायेचेर ओपला. 'सुपर्ण-मौधेय', काळिदासांगेल्या कवनांक आधारून आसा; आनी 'दुरमुख, बाणभट्टाच्या 'हर्षचरिता'क आनी 'कादंबरी'क, चक्रपाणी, नैषघाक आधारून आसताना वीसांत चौघा काण्यो संस्कृतांतले आनी पालींतले पुस्तकांचेरीच आधारून उरल्यो.

आखरेच्यो 6 काण्यो मध्यकालीन आनी आधुनीक भारताच्या इतिहासाक आधारून आसात. अलावुदीन खिलजीच्या राज्याक लागून असा 'बाबा नूरुदीन' ही काणी. "सुरैया", ह्या काण्येक आधार ह्यून घेतल्यो उदारशील अक्बराचें राज्यकारणांतसून. 'रेखा भगत' ब्रिटीश राज्याचें दुश्टपण स्पश्टपणान चित्रण करता. 'मंगळ सिंह' (1857), 'सफदर' (1922) आनी 'सुमेर' (1942) आपणान आनी फाटले पिळगेन आयकिले-देकले कठीण सामाजीक-आर्थिक आनी राजनीतिक वस्तुसत्यांचेर आधारून उरल्यो.

हांत वक्रीकरण, चुकावळ, अकालिक घटणो आनी इतिहासाचो भार अशी सभार दोषांचो आरोप ह्या पुस्तकाचेर पंडितांनी केल्यात. पुण हेंच व्याख्या आनी पक्षपात-दोनीचेरीय आधारून आसा ! थोडीं उदाहरणां :

(1) 'पुरुधन' आनी 'अंगिरा' पळयात- हांत असुरवंशाची वर्णन केली आसा. आनी हें डा. भगवत शरण उपाध्यायान सांगले लेखान कि असीरियन आनी द्राविड वंशांचीं जनां सिंधु नंयचे करावळीचेर मेळीं अशें.

(2) वाल्मीकी रामायणाची रचना 'सुंगा' राजवंशाचे काळाक जाली-अशें राहुलान घेतलें. आनीहाजेर रामबिलास शर्मा हांणी परिहासान व्याख्या केली : - "भो कितलें की नवें हें समाज-चित्रण ! राम-सुंग सम्राटाचें प्रतिबिंब ! काळिदासाच्या 'कुमार-संभवांत'लो कुमार, सम्राट कुमार गुप्ताचें प्रतीक ! आतां राहुल सांगो, दशरथ, कौसल्या, सीता आनी रावण-हीं कोणकोणाचीं प्रतीक ह्यून ?" दावे पक्षाचे व्हड वांगडी आसून डा. रामबिलास शर्मा राहुलाक मात न्हय हजारीप्रसाद द्विवेदीकय ब्राह्मण- याथास्थितीक पक्षपाती अशीच मुद्रा लायताले !

(3) 'सौपर्ण - यौधेयांत, ह्युणांक हारवयलो सम्राट समुद्रगुप्त ह्यून सांगलां. खरें उतर हें कि तो स्कन्धगुप्त.

(4) 'दुरमुख'- हांत हर्षवर्धनाचो भाव राज्यावर्धन कन्याकुब्जाधिपती आसलो अशीच चित्रण केलां. सत्याक तो स्थानेश्वराचो (टातां, थाणेशर) राय आसलो. हर्ष क्षत्रिय शातवाहन कुळाचो हळ्ळें पुण शातवाहनकुळाचे राय ब्राह्मण आसले आनी हर्षाक तांचो कांय संबंघ नासलो.

(5) काण्यांतलो जयचन्द आनी मूळ कथेंतलो जयचन्द दोगांचोय कायं संबंघ ना अशीच दिसता. मुसलमान इतिहासकारांनी हाका एक झुझारी ह्यून रूप दिले स्यायार राहुल हाका सुख भोगांचेर मात तत्पर एक, लोंगडो ह्यून दाखयता.

(6) 'सुरैया'- ह्या काण्येंतली नायिका अबुल फासलाची धूव आसून टोडरमाळाचो पूत, कमल आनी ती दोगांचेंय लग्न चलता आनी दोगूय मेळनु यूरोपाक भोवडेर वतात ह्यण्टाना तें इतिहासाक भो वोडून दीघ करप जाता.

ह्यो चुकावळ आसूनच ह्या नामनेच्या पुस्तकाची रूपरेखा आनी रचना दोनीय भो म्हत्वाचें काम आसा. 8000 वर्सांचो इतिहास 386 पानांतल्यान वाचपाक लायक रूपान पुनारचना करताना गढ दृष्टीमात आसल्यार जायना, समग्रदृष्टीच जाय; ह्यण्टाना एक विमर्शकाची आनी एक रचनात्मक बरवप्याची दृष्टी एकल्यांत मेळनु आसपाची गरज आसा. सुके पुडिये सारकें आसले ऐतिहासीक वस्तूंतसून विवर घेताना राहुल इतिहासाचे व्हड मोगी आसून हाका आधारून काणी बरयताना ते भारी प्रतिभावंत अशीच दिसता. ह्या पुस्तकाक लागून भो वाद-विवाद जाले, हें सहज. आपणालें थेटात नांव लिपवन, एक स्वमिजीन, 'नग्नवादी, वेदनिन्दक राहुल.'- नांवांचें लेख, 'विश्वबन्धु' नांवांच्या नेमाळ्यावतीन उजवाडाक हाळे. आनी तांतल्यान राहुलाक गाळायले. पुण, भारताक स्वाराज्य, मेळूंक राखून रावनासलेंच भो जनप्रिय जाले कारणान 'वोळगासून गंगा मेरेन' हें पुस्तक गोरकीच्या 'आवय', ह्या पुस्तका सारकें भारतांतले सभार भासेंत अणकारून घेतले आनी सभार आवृती छापून तांय हाडका जालें. अंग्रजी, रूसी, चेक, पोळिष, आनी सभार यूरोपीय भासेंतय अणकारून हें भारी जनप्रिय उरलें. आनी राहुलाच्या पुस्तकांत हें एक हिन्दी साहित्याक मात न्हय, पूराय भारतीय साहित्याक ऐतिहासीक योगदानच जावन उबी राबलां अशीच दिसता.

प्रेमचन्दा विशीं राहुल बरयता :

"1915त हांचे तांचे नांव आयकले आनी तांचीं पुस्तकां वाचलीं. पुण तांकां मेळचेखातीर ह्याका सभार काळ भोगले. जें तांचे शैलीचें व्हड विशेष आसलें तेंच तांच्या विमर्शक, आनी समकालीन हिन्दी आनी उर्दू विद्वांस चूकीच जावन लेकताले. तांचें जीवन तितलें सरळ आसलें. आनी तितलीच सरळ उरली तांची शैली. आपणाले भासेक अहंकार जाऊं लांबचे खातीर ते केन्नाय विमुख उरले. तांणी बरयले, 'बहुजन हिताय' आनी 'बहुजन सुखाय', ह्यण्टाना सर्वय जनांचे चांगपणाक आनी सूखाक ह्यून. आपणाले पांडित्याचो भार आपणाले भासेच्या मात्थार दीवंक ते लेखनासले. 1921त रेवतिया गांवांतले निरक्षर जनांचे मर्देंय तांचीं पुस्तकां पावलीं- हें ह्याकाच देखूंक मेळें. 1920-30 काळाक, तांचे पुस्तकाचो साहाय्य निस्सहकार आन्दोळनाचो प्रसार करचे खातीर मेळो. 1926त बनारासांत हांव तांकां मेळो : भो नामनेचो-जाण्टो एक उर्दू बरवपी 'पूर्वी बोली' ह्यून तांचे गद्याचो इनकार करतालो. आनी हो लखनऊ शहरांत लेव्हड एक नवाबाच्या कुळाराचो आसलो. तरी ताणे एक कादंबरी बरयली तो शेतकारी होरीच्या तोंडांत अरबीभास चडयतालो; अल्लाह ताका राखो. हिन्दी पंडितांनी ह्यळ्ळें : 'प्रेमचन्दाक अघाघ आनी संस्कृतीकृत हिन्दीची संस्कृताय ना !' कादंबरीच्या नमून्याचें साहित्य बरवपाखातीर उर्दू आनी हिन्दी भासेंचो उपेग केले बरवप्यांत प्रेमचन्द मुखेल आसा. सारनाथाच्या लागींचेच गांवांत तांचो जल्म जालो आसलो. आनी थंय देवरनु हांव तांकां मेळ्ळो, पुण आखरेक हांव तांकां मेळ्ळो ह्यून

कळ्ळेंच ना ! प्राक ना प्राचीन इस्लामीय शिल्प रूपाचें परणे माथें हांवे देकलें आसलें. ह्या मात्थ्यावयले केस पळयताना हें एक कायस्थाचें अशीच दिसतालें. तांचे कांय एक पूर्विल्यांचें जावयात ह्यून तें हांचें प्रयाग म्यूसियाक धाडून दीलें. एक मांदरेचेर थंय बैसल्ले तेन्ना हें आमचें आखरेचें मुलाकात ह्यून हांवे लेलेंच न्हय. तिब्बतांत आसताना तांचे मरणाचें खबर ह्याका नेळें. त्या दीसा प्रेमचन्दाच्या कादंबरींतले नायक एकेकले ह्यणे मुखार आयले. अशीच दिसतालें. आनी ते हेर कोणूय नासले; प्रेमचन्दच उरले. भारताचो हो एक अमर साहित्यिक आनी कलाकार. . . शेकडीं चलून वतलीं शिवाय प्रेमचन्दाच्या कल्पनेचो जग सुव्यक्त आनी सत्मात्मक उत्रांनी भारतांतले ह्या परिवर्तन काळाची रेखा ह्यून उरतली.” (राहुल निबंभावली, पानां 7-9).

दोन भागांनी मध्य-एशियाचो इतिहास रचले राहुलाचें हेर एक योगदान ह्यणूक फाव आसा तांचें, विश्वदर्शनांची तुलना भारतीय दार्शनीक पद्धतींकडेन केलें पुस्तक. हिन्दींत इतले सुव्यक्त आनी सचित्र रूपान बौद्ध चिंता पद्धतीचेर व्याख्या (100 पानां) आनी इस्लामिक चिंता पद्धतीचेरूय (125 पानां) एकच पुस्तकांत उजवाड-लावपी ह्यून हेर कांय पुस्तक ना !

हांतले चार-पानांचे आमुख लेखांतमून पयलें आनी आखरेचें ‘पॉरग्राफ’ हांगा दिवचें अशीच लेकतां. हें 1942त हजारीबाग सेंट्रल जेलान्त आसताना बरयलें आसलें. सामान्य रूपान जीवनाच्या, ह्या जगाच्या आनी विशेष जावन 1940 काळाच्या भारताचे कडेन राहुलाचें दार्शनीक मन घावंतालें. आनी हें कशें हळ्याचो सार संग्रह हांतल्यान मेळटलें –

“लाखांनी वर्सां जालीं मनीश ह्या भूंयचेर आसात. पुण क्रि. प. 5000 घरनु क्रि. प. 3000 मेरेन आसले 2000 वर्सांनी मात मनशाची मनीषा ऊंचटाक उबून ताणे पारम्याचेर पावली, कि ह्या काळाक मनशान शेतकी, शिंपणे, सौर पंचांग जशे सोधून काडिल्लीं गजाल म्हत्वाचीं असात. आनी हाजे निमित्ति मानवसमाज पुराय परतून गेलें ! क्रि. व. 1760 उत्रांत अशे वेगान घैपणीक मळार नवे गजाल सोधून काडपाची चळवळ एक माळेवरीच चलत उरली. तर पयले युगांत दर्शन नासलें; पुण दूसरे युगांत आपणाले काळाचें अतिजीवन सिद्ध केले. परणे मनशा वरीच दर्शनय दिसलें. ताजे पिरायेखातीर ताका मान्यताय मेळता शिवाय ताजीं उत्रां जनांचे आकर्षणाक फाव जातात ताणें विग्यान हाडताना मात – ह्यण्टाना आपणाचे चितेक परीक्षणा वतीन साधु ह्यून धारायल्यार मात. सर राधाकृष्णान जशे परणे नमून्याचे धर्माचे प्रचारक हाका ओपनात आनी ह्यण्टात कि “प्राचीन भारतांत दर्शन कसलेय विग्यानाची ना कलेची दासी नासली पुण स्वतंत्र स्वाराज्याची मान्यताय भोगतालें. “पुण भारतांत दर्शन केन्नाय धर्माच्या गीतांक ताळ घरतालें. आनी धार्मीक गुलामीचे परस गुलामी हेर खंय आसा. . .

“पुराय जगांतले दार्शनीक झोताचें निरीक्षण करताना एकल्याक समझतलें कि राष्ट्रीय मळार आसल्या परस राष्ट्रांत-रीय मळार देखूंक येता. दार्शनीक चिंता एकमेकांची मंकल्पना घेवचे खातीर चड उदारता दाखयता; आनी एक राज्याचो धर्महेर एक राज्याचे धर्माचे विशीं इतलीच दाखयना. दार्शनीक विचिंतनांचे मागशीं आर्थीक मंत्रं ध नासले ह्यणचें मम ना. जाल्यारूय धर्माची तुलना करताना, दर्शनां एक राष्ट्रांचे आसपावळ्लें हितसंबंध हेरांचेर चलयनासले. तेन्ना गंगा, अमु आनी डाजला (टैग्रीस आनी यूफ्रटीस) ह्या नदींचो व्हड संगम आमचे दृष्टींत येना. त्याच लेखान नाळन्दा, बोखारा, वाग्दाद, कोरडोत्रा, ह्या विद्यापीठांचो मोगळ योग विग्यानाच्या मळार शिवाय दार्शनीक मळारीय तितलोच देखूंक मेळना. आनी अर्थाच्या ऊणावान ह्या पुस्तकांत चीनांतले ना

जापानांतले दर्शनांचो आसपाव हांत करूंक शकलेंच ना ! पुण हांत दुबाव ना कि संकुचित राष्ट्रीय दृष्टीन दर्शनाचे मळार वावुरपी जनां आप्याप मात न्हय हेरांचीय फटवण करचे यत्नांतय वावुरतात.” (दर्शन - दिग्दर्शन, पानां 5, 8).

पुरोगामी विचिन्तनेच्या मळार राहुल केन्नाय मुकार उरले. भारतीय आनी बौद्ध दर्शनांच्या पुनर्वाख्या करचे खातीर, आनी भारत आनी रूस ह्या दोनीय राज्यांचे मदें शैक्षणिक विनिमय आनी सांस्कृतीक संबंघ वाडोवचे खातीरूय, राहुलाचें भारी म्हत्वाचें योगदान उरलें. आनी ह्या विशीं जे काम मिनायेव, बारा न्निकोफ आनी षेखाट्स्की हांणीं सोवियत -रूस राज्यांत राबून केलें, तशेंच काम राहुलान भारतांतल्यान केलें. आनी भारतांतले साम्यवादी स्वतंत्र चिंतक-सोवियत वैय्यानीक हांचे मदें राहुलाचे नाम-रूप पयलेंच उबी राबतलें.

भासेच्या आनी साहित्याच्या विशीं सामान्य जावन आनी हिन्दी आनी देवनागरी लिपी हांच्या विशीं विशेष जावन राहुलाचीं मतां वयर मांडली आसात मू. उत्तर भारतांत सरळ हिन्दींत आशय-विनिमयाचें मानक ह्या मताचें राहुल वकालत चलयताले, पुण अंगजी ना हेर कांय वैदेशीक भासेंचे विरोधी नासले. आनी त्यो भासो भारतांतल्या मांय-भासां परस दवरचे अल्पीकांचो ते कडूर विरोधीच उरले कि अशें मनोगत तांचे मतांत स्वाभावीक नासलें. आनी हिन्दी साहित्याच्या परिमितकायेंचे विशीं तांकां पूराय जाणवीकाय आसली. हिन्दींतलें नाटक (1948 मेरेन) भो दळिद्री साहित्य रूप अशीच राहुल लेकताले. वैय्यानीक साहित्याच्या गणनेंतय हिन्दी हेर भासांचे मागशींच उरली. हिन्दी व्याकरण सरळ करपाची गरज आसा अशीच अशीच राहुल लेकताले. पाणिनीन आपणाले संस्कृत व्याकरणांत सभार उदीची आनी प्रतीची रूपांचो स्वीकार केले आसलो हें राहुल दाकयताले. देवनागरी लिपी सुधारचे खातीरीय तांची तान उरली कि ती एक वळीच्या छापखाण्याच्या तत्वाक अनुसरून आसली. हिन्दी आनी देवनागरी वेगोवेग मुखार सरचें अशीच राहुल आशेताले.

विकासशील जनांचे चडशें उपेगाक येवचे तकीत, सामाजीक नदरेन रचले पुरोगामी साहित्याचो वकील उरले, साहित्य विमर्शक राहुल - दंतगोपुरांत बैसून, समाजांतले दामेली-वयर पावले, जनांचे मात लक्ष्यान रचले साहित्याचे आड राहुल राबले. प्रादेशीक रंगाची कविता आनी काल्पनीक साहित्य रचलें गरजेचें विषय एक वेळा राहुलान ह्यळ्ळें : “हिन्दी साहित्यांत विविधता ना ! हिन्दी बरवपी तरी तीं आयली. बिहारांतले शेतांतसून ना उताळ भूंयचेरसून आसूं पूराय पै न रूख, भरिल्ले हिमालयाच्या खालटावयले गडवाळ ना डोंगर हांगासून आसूं, मारवारांतले मरु प्रदेशांतसून ना जबलपुरांतले विन्द्याचल रानांतसून आसूं सर्वय एक निश्शब्द आनी गूढ उपजाप वृत्तींत एकटांय उरतात कि आपणाले कवनांत ना गद्य रचनेंत प्रादेशीक रंगचित्रांची उपेक्षा तीं करीत आसात.” (साहित्य निबन्धावली, पान. 9).

सुव्यक्त उत्रांनी राहुलान बरयलें : “पुरोगामी बरोवपी एक पथाचो ना संकुचित संघाचो वांगडी न्हय. घाम्पली बाटो उक्ती करनु तांचेवयल्यान चलप पुरोगामी मनोवृत्ती लक्ष्यांत दवरता. आनी ह्या निमित्तान, ह्यण्टाना आपण वाटो रूंधी करणी ह्यून लेकून, कलाकार अस्वतंत्र जायत ही भावना सम न्हय. परंतु पुरोगामी मनोवृत्ती केन्नाय पूराय तराच्या गुलामीचे आड झूझ करीत उरता.”

राहुलाचे नदरेन पळयताना एक पुरोगामी जनांचो बरोवपी आसचें बरें उरतलें कि तो तांचे भासेन तांचे खातीर बरयतलो. “एक बरोवपी भारी शक्तिवन्त आसून जनांचे खातीर झूझूक आय

घुवां हाथांत घेतिल्लो तांचो सखा आसचें, आनी तो तांचो नेता उरचें. एकच वेळार झुझारी आसून तो सेनापती ती तांय उरचें. तेन्ना ताणे अशेंच लेकचें कि आपण सामान्य जनांचे मदें एकलेच.”

अशे विचारांचो एक बरोवपी, 'कला कले खातीर', असो विचार मनांत दवरपी आसचें न्हय-हें सहज मू. जनांची कला, जनांचें गीत, आनी जनांचे नृत्य ह्या तत्वाचो वकील उरले राहुल. लोक कलेचीं एकेक रूपां 'म्यूसियांत दवरनु नागरीक जनांचे मनोरंजन करचें एक माध्यम अशी लेकचे न्हय आसले राहुल. ताजें मत उरचें कि कला सोदेश्य उरली आनी हो उदेश्य, वाटेर पळ्ळे दळिद्री जनांचे उदरगतीच, ताजे लक्ष्यांत अशी समत्ववादी समाज उरचें कि एकेकल्या कूय जाय तितलीच स्वतंत्रताय, जाय तें वस्त्र, जाय ते अधिकार तांत मेळटात.

आखरेक ह्यून राहुलाच्या 'बुद्ध आनी गांधी' ह्या निबंधांतसून थोडे भाग दाकयतां. (अंग्रजींत बरयलें हें लेख खय की पडून नष्ट जालें अशेंच पुस्तकांत सूचयलां.) 1948 त गांधीच्या हत्ये उप्रांतच उजवाडायल्या 'आजकल' नांवांच्या हिन्दी नेमाळ्याचे गांधी विशेष अंकांत हें लेख आसलें. इतले काळाकूय तुसडेपणान आनी दुरुवायणेन गांधीजीचो विमर्श करीत आसले राहुलाक न्हय आमी हांतल्यान देकतात. एक अवास्तवीक स्वप्नजीवी, व्हड उद्योगपतींचो - ब्यारी जनांचो दल्लाळ ना एक आदर्श स्वप्नांतले जगांतच विश्वास-दवरपी कि गांधी अहिंसेचो प्रचारक आसले मू - असो विमर्श राहुल गांधीच्या विशीं चलयताले. पुण 1947 आगस्त 15 आनी 1948 जानेर 30 ह्या काळाचे मदें बरयले ह्या वाड्मय पूजनांत भारताच्या दोन महान मनशांक सामकीच समझून-वळखून तांची तुलना राहुल करता :-

बुद्धाचें प्रवचन आसलें 'सर्वय जीव सुखी आसूं'. पुण ते आपणालें काम सोडून नखेत्रांक पळयत उरले नात ! ते सत्यवादी उरले. तेन्ना आपणाले शिष्य-वर्गांक कामाचे मळार तांणीं हाळीं. सभार जनांचे सभार चांगपणा खातीर घमचें-भोवचें अशीच तांणीं तांकां सांगलें. थोडे मनशांचे आसपावल्ले हितांचे संबंघ आनी भूरिपक्षाचे भूरिसूख हीं दोनूय हाथाक हाथ धरनु वचीं न्हय. समाज ना तांत विरुद्ध शक्तींचो विभाग ह्यून आसा. समाजाचे दुःखाचें हेंच मूळ कारण कि वैयक्तीक रूपान सम्पत्ती भारी मात्रान एकटावपी - मनशाची दुराशा ! दुराशा वाडताना चोरायो आनी धाडशी करणी वाडतात. नेमांचे आड चलपी ह्या कर्मांतसून मुक्त जावचे खातीर मनशान कुटुंब संबंघ ह्यून घेतल्यात. पुण बुद्धाक हें वैरुद्य कशें सोंपवचें हें देकूक मेळेंच ना. आनी तांणीं एक समत्ववादी क्रम सन्यासी-जनांचे मदें हाळें. बुद्धाचो आखरेचो संदेश उरलो- "वैरित्व आनी हिंसा वैरित्वान आनी हिंसे निमित्तान सोंपंचीं न्हय."

व्हड झुझाचे उप्रांत ह्या जगांत शांतीचो संदेश प्रसारूक फाव ह्यून व्हड मनीश ह्यून गांधी विना कोणूय नासले पुण बुद्धाची मुळावी चेतना गांधीचेर नासली. संघारसून मोडून काळ्यार गांधीचीं सत्य-अहिंसा तत्वां एक व्यक्तीचीं विचित्र रूचींचं मात ! तेन्ना गांधी विश्वेस्नेहाचो आनी शांतीचो प्रवाचक उरले. आनी ह्या विशीं, अशीच हांव सांगतलों कि, गांधीक बुद्धापरस संकष्ट भोगूंक मेळें. अंगुलामाल नांवांच्या, राजवीथींतले व्हड चोराक देकत भिवनासलें बुद्ध ताजे मुखार सरले. तेन्ना गांधी व्हड कायलांत उडकी मारनु आपणालो जीव तांय तण ह्यून लेखून हेर सभार जनांची रक्षा करताले. दक्षीण आफ्रीकांत आसताना बूवर झूझ चल्लें. त्या काळाक तांणीं अशीच केलें. सामाजीक एकवटा खातीर गांधीन काळीगटांत, दिल्लींत आनी हेर स्थायांचेर हेंच सभार आवृत्ती करनु दाखयलें. आनी कांय हें कळनासलीं कोणूय आसात ? तांचो महान एक आत्मो आसलो-

हांत कांय दुबाव ना.

गांधी देवाचेर आनी परिवर्तन-नासले एक समाजाचेर आधारिल्ले दर्शनाचेर विश्वास दवरताले. आनी तांचे वाटेन पुण काम करीत उरले. बुद्धाचे सारकेपणान तेवूय 'बहुजन हिताय' - सभार जनांचे सभार सूखाक ह्युण आपणाली जीण चलयताले. संकष्टांचें खबर हें कि तांणी बौद्ध धर्म आपणायलो विश्वास ह्युण घेतलोच ना ! पुण आतां सभार काळ जाले नवे नमून्याचो एक गांधी मुखार उबी येता अशीच दिसता. आनी राष्ट्रीय स्वतंत्रता मेळे मात्रान हो गांधी संतृप्त न्हय. आर्थिक मळारीय स्वतंत्रता उरची अशीच ते आशेतात. आनी तेन्ना मात सामाजीक क्रांती संपूर्ण जातली मू. वयर आयले थोडे वर्गाचो ना जातींचो ह्युण अधिकार हाथांत आयले निमतान तो व्हड आपेल्याक एकटांच आयलो असो अधिकार कारण जातलो. आनी एक शाप अशीच उरतलो. हें गांधी समझले. तेन्ना ते ख्यास्त दीताले कि गांवचे रायांनी नीति-न्याय सोडून हांगा राज्य चलवचें न्हय. आनी सुव्यक्त उत्रांनी तांणी हें हळळें. साम्यवादाचेर उलयतानाय गांधी सत्य आनी अहिंसा घटी घरताले. आनी थेटात साम्यवादी आसले एकल्याक सत्याचो वैरी जावपाक कशें शकतलें ? आनी ताका हिंसे खातीर ह्युण हिंसेची आशा दवरूंक तांय जायत ? - जावचें न्हय मू. सत्य सांगताना एकलो साम्यवादी ना मार्क्सवादी, हेर कांय वाट नासल्यार, ह्यण्टाना, शांतीची वाट पूराय घाम्पून गेल्यार आनी अहिंसा सर्वच जाग्यार प्रचलित ना जाल्यार मात मू आत्मरक्षा करचे खातीर तांय हिंसा करूंक शकता.

“दमिली वर्गाचो एकाधिकार आनी वयर आयले वर्गांतले नेमांचे आड तांचे रक्षक- ह्या दोनूय वर्गांचे आड व्हड एक झूझ चलपाचें आसा. वर्गीय अत्याचारांचे परस शक्तिमत्वाची आसा अहिंसा हांत ह्याका पूराय विश्वास आसा. एक थेंबो रक्त तांय खाल पडनासलेंच ह्या काळाक अनुरूप नासले ह्या जमीन्दारीक गांधी मोडून उडयतले. पुण आमचे कडेन वेळ भो ऊणे आसा. आनी आशेतांत कि गांधी सभारकाळाक जियेतले, पुण तांचे जीवकाळाकूय आसा मू शीम. तांणी आमकां राष्ट्रीय स्वतंत्रताय दीली. आनी तेच आमकां हाथ धरनु आर्थिक स्वतंत्रतायेकडल्यानूय व्हरूं. आनी ह्या कामांत तरि ते जैतवंत तरी जातात, इतिहास आनी पूराय मनीशवर्ग केन्नाय तांचो उगडास दवरतलीं. तेन्ना ते बुद्धाचे परस व्हड उरतले मू.” (अतीतांतसून वर्तमानांत, पानां 120-23).

परिशिष्ट - I

राहुलाच्या जीवनांतल्यो मुखेल घटणो

- 1 एप्रिल 1893 - उत्तर प्रदेशांत असंगड जिल्लेंत आजाच्या घरांत पंडहा गांवांत जल्म.
बापूय - गोवर्धन पांडे
आवय - कुलवनती देवी
नांव - केदारनाथ पांडे
पांच भावंडांत ह्यालगडो; चार चेले आनी एक चेली.
- 1912-13 - परसा मठांतलो साधु आनी उत्तराधिकारी
- 1913-14 - दक्षिणे दीकावयली तीर्थयात्रा.
- 1922 - स हौन्यांक वक्सार जेलांत. जिला कांग्रसीचो कार्यदर्शी.
- 1923-25 - हजारीबाग जेलांत.
- 1927-28 - श्रीलंकेंत संस्कृत शिक्षक. बौद्ध साहित्य सीखले.
- 1929-30 - सवाय वर्साक तिब्बतांत.
- 1932-33 - इंग्लंड-यूरोप भोंवडेर.
- 1934 - दूसरे फावट तिब्बतांत.
- 1935 - जापान, कोरिया, मंचूरिया, सोवियत रूस, ईरान राज्यांतले भोंवडेर.
- 1936 - तीसरी फावट तिब्बतांत.
- 1937 - सोवियत रूसाक दूसरी यात्रा.
- 1938 - चवथे फावट तिब्बतांत, पूत, इगोर, जल्मलो.
- 1939 - अमावरी किसान सत्यग्रहाक लागून जेलांत.
- 1940-42 - हजारीबाग जेलांत आनी दियोळी (तत्पुर्ती) बंदखणांत.
- 1943 - 34 वर्सा उप्रांत जल्मले. गांवांत परतून. पयली घरकान्न मेळूंक पावली. उत्तराखंडाचे भोंवडेर.
- 1944-47 - सोवियत रूसांतले लेनिनग्राड विद्यापीठांत प्राध्यापक.
- 1947-48 - इलाहबाद हिन्दी साहित्य संमेळनाचो अध्यक्ष.
- 1950 - मुसूरींत घर घेतलें, उप्रांत विकून उमळायलें.

38 राहुल सांकृत्यायन

- 1953 - धूव जजाचो जल्म.
- 1955 - पूत जेताचो जल्म.
- 1958 - चीन गणराज्यांत 41½ ह्यैन्यांक.
- 1959-61 - श्रीलंकेंत धर्मशास्त्राचो प्राध्यापक.
- 1961 - डिसेंबर उगडास नष्ट जालो.
- 1962-63 - वैदिक करचे खातीर रूसांत 7 ह्यैन्यांक.
- 1963 - एप्रिल 14 - मरण.

राहुल सांकृत्यायन हांकां फाव जाली मान्यताय

1. महापंडित - काशी पंडित सभा.
2. त्रिपिटकाचार्य - विद्यालंकार परिवेना, श्रीलंका.
3. साहित्य वाचस्पती - हिन्दी साहित्य संमेळन, इलाहाबाद.
4. डी. लिट. (भौ) - भगलपुर विद्यापीठ, भगलपुर.
5. डी. लिट. (भौ) - विद्यालंकार विद्यापीठ, श्रीलंका.
6. पद्मभूषण - भारत सरकार.

परिशिष्ट - II

राहुल सांकृत्यायन हांची बरपावळ

साहित्यिक हिन्दींत

कादंबरी	1.	- बावीसावें शेंकडें	- 1923
	2.	- जीणे खातीर	- 1940
	3.	- सिंह सेनापती	- 1944
	4.	- जय यौधेय	- 1944
	5.	- घांव नाकात, जगाक बदलात	- 1944.
	6.	- गोड सपन	- 1949.
	7.	- राजस्थानी राणी वास	- 1953.
	8.	- विस्मृत यात्री	- 1954.
	9.	- दिवोदास	- 1960.
लहान काण्यो	10.	- सत्मीचीं भुरगीं	- 1935.
	11.	- वोळगाक सून गंगा मेरेन	- 1944.
	12.	- बहुरंगीण मधुपुरी	- 1953.
	13.	- कनैलाची काणी	- 1955-56.
आत्मकथा	14.	- ह्यजी जीवन यात्रा (5 भाग)	I - 1944 II - 1950
		(तीन भाग मरणा उप्रांत उजवाडाक आयले)	
जीवनी	15.	- सरदार पृथ्वीसिंह	- 1955
	16.	- नवे भारताचे नवे नेता	- 1942 (दोन भाग).
	17.	- चेरडुपणाचे उगडास	- 1953
	18.	- अतीतांतसून वर्तमान मेरेन (भाग I)	- 1953.
	19.	- स्टालिन	- 1954.

	20.	- लेनिन	- 1954.
	21.	- काळ मार्क्स	- 1954.
	22.	- मावो -से -तुंग	- 1954.
	23.	- भोवंपी स्वामी	- 1956.
	24.	- निस्सहकार आन्दोळना-काळाचे ह्यजे संगाती -	1956.
	25.	- हांचो हांव कृतज्ञ	- 1956.
	26.	- वीरचंद्र सिंह गरवाली	- 1956.
	27.	- सिंहकाळांतलो भोवंपी जयवर्धन	- 1960.
	28.	- कपतान लाल	- 1960.
	29.	- सिंहळांतले वीर पुरुष	- 1961.
	30.	- महामानव बुद्ध	- 1956.
भोवंडी	31.	- ह्यजी लदाख जात्रा	- 1926.
	32.	- लंका	- 1926-27.
	33.	- ह्यजी यूरोपीय जात्रा	- 1932.
	34.	- ह्यजी तिब्बत जात्रा	- 1937.
	35.	- जात्रेंतलीं पानां	- 1934-36.
	36.	- जापान	- 1935.
	37.	- ईरान	- 1935-36.
	38.	- रूस देशांत 25 ह्येन्ये	- 1944-47.
	39.	- किन्नर देश	- 1948.
	40.	- तिब्बतांत सवाय वर्ष	- 1931.
	41.	- भोवंडेचें विग्यान	- 1949.
	42.	- एशियांतले दुर्गम भूखंडांत	- 1956.
	43.	- चीनांत देकलें कितें ?	- 1960.
निबंध	44.	- साहित्य निबंधावली -	- 1949.
	45.	- पुरातत्व निबंधावली	- 1936.
	46.	- घैपणीक गुलामी	- 1937.
	47.	- तुमचें क्षय	- 1937.
	48.	- ह्या काळाचे प्रश्न	- 1944
	49.	- साम्यवादच, कित्या ?	- 1934
	50.	- अतीनांतसून वर्तमान मेरेन - (भाग - II)-	1953

भोजपुरींत

51. - तीन नाटक - 1942
 52. - पांच नाटक - 1942

तिब्बतन भासेंत

53. - तिब्बती बालशिक्षा - 1933
 54. - पाठावली - (भाग 1, 2, 3) - 1933
 55. - तिब्बती व्याकरण - 1933

साहित्येतर

हिन्दींत

- | | | | |
|--------------|-----|------------------------------------|--------|
| विग्यान | 1. | - विश्वाची रूपरेखा | - 1942 |
| समाज विग्यान | 2. | - मानव समाज | - 1942 |
| राजनीती | 3. | - सोवियत न्याय | - 1939 |
| | 4. | - राहुलजीचें अप्रघ | - 1939 |
| | 5. | - ह्या काळाची राजनीती | - 1949 |
| | 6. | - कम्यूनिस्ट कितें आशेतात ? | - 1953 |
| | 7. | - कितें करचें ? | - 1937 |
| | 8. | - चीनांतलीं कम्यून | - 1960 |
| | 9. | - सोवियत कम्यूनिस्ट पक्षाचो इतिहास | - 1939 |
| | 10. | - रामराज्य आनी मार्क्सवाद | |
| दर्शन | 11. | - वैग्यानिक भोतिक वाद | - 1942 |
| | 12. | - दर्शन- दिग्दर्शन | - 1942 |
| | 13. | - बौद्ध दर्शन | - 1942 |
| धर्म | 14. | - बौद्ध चर्या | - 1930 |
| | 15. | - धम्म पद | - 1933 |
| | 16. | - मज्जिम - निकाय | - 1933 |
| | 17. | - विनय - पिटक | - 1934 |
| | 18. | - दीघ - निकाय | - 1935 |

	19.	- तिब्बतांत बौद्ध धर्म	- 1935
	20.	- बौद्ध संस्कृती	
	21.	- इस्लाम धर्माची रूपरेखा	- 1923
भोवंडी	22.	- सोवियत भूंय	
	23.	- सोवियत मध्य एशिया	
	24.	- दार्जीलिंग परिचय	- 1950
	25.	- कुमयूण	- 1951
	26.	- गडवाळ	- 1952
	27.	- जौसार - देहराडून	- 1955
	28.	- असमगडाची परणी काणी	
	29.	- हिमाचल प्रदेश - 1954 (उजवाडायलें ना)	
	30.	- नेपाळ	- 1953
शब्दकोश	31.	- शासन शब्दकोश	- 1948
आनी महाशब्दकोश	32.	- तिब्बती-हिन्दी कोश - भाग - I)	- 1974
साहित्याचो	33.	- हिन्दी काव्य-धारा (अपभ्रंश)	- 1944
इतिहास	34.	- दखिनी काव्यधारा	- 1952
लोकवेद	35.	- आदले हिन्दीतल्यो काण्यो आनी गीतां	- 1950
संशोधन	36.	- सरहपदान रचिल्लो दोहाकोश	- 1954
इतिहास	37.	- मध्य एशियाचो इतिहास (भाग - I, II)	- 1952
	38.	- ऋग्वेद - काळाचे आर्य	- 1956
	39.	- अकबर	- 1956
	40.	- भारतांत अंग्रजी राज्याचे संस्थापक	- 1957
	41.	- पाली साहित्याचो इतिहास	
संग्रह	42.	- तुळशी रामायण संक्षेप (संग्रह)	- 1957
	43.	- सूत्र कृतांग (संपादन) - संस्कृत	
	44.	- संस्कृत काव्यधारा - संस्कृत	- 1955
	45.	- पाली काव्यधारा (उजवाडायलें ना) पाली	
भाषांतर	46.	- शेतानाचे दोळे	- 1923
	47.	- विस्मृतीचे गर्भांत	- 1923
	48.	- जदूचें राज्य	- 1923
	49.	- भंगराची दाळ	- 1923
	50.	- दहखुण्डा	- 1947

	51.	- कोण दास उरले ?	- 1947
	52.	- अनाथ	- 1948
	53.	- संविधानाची नकल रूपरेखा	- 1948
	54.	- अदीना	- 1951
	55.	- सुधरवराचें मरण	- 1951
	56.	- लग्न	- 1952
संस्कृत संपादन,	57.	- संस्कृत पाठमाला (पांच भाग)	- 1928
भाषांतर आनी	58.	- अभिधर्म कोश	- 1930
संशोधन	59.	- विज्ञानाप्तिमात्रतः सिद्धिः	- 1934
	60.	- हेतु - बिंदु	- 1944
	61.	- संबंध - परीक्षा	- 1944
	62.	- निदान -सूत्र (परीक्षा)	- 1951
	63.	- महा परिनिर्वाण सूत्र	- 1951
	64.	- वाद-न्याय	
	65.	- प्रमाण - वार्तिक	- 1935
	66.	- प्रमाण - वार्तिक - भाष्य	- 1935-'36
	67.	- प्रमाण - वार्तिक - वृत्ती	- 1936
	68.	- प्रमाण - वार्तिक - स्ववृत्ती	- 1936
	69.	- प्रमाण - वार्तिक - स्ववृत्ती - टीका	- 1937
	70.	- अध्यर्घ - शतक	- 1935
	71.	- विग्रह व्यावर्तिनी	
	72.	- विनय - सूत्र	- 1943

हेर कांय भासेंत भाषांतराचे रूपान आयिल्लीं राहुलाची पुस्तकां

1.	- सिंह सेनापती	- उर्दू, मराठी, गुजराती, तेलुगु
2.	- जय यौधेय	- मराठी, गुजराती, मल्याळम
3.	- वोळगासून गंगा मेरेन	- उर्दू, सिन्धी, गुजराती, मराठी, कन्नड, मल्याळम, तमिळ, तेलुगु, ओडिया, बंगाळी, असमिया, नेपाळी, बर्मीस, अंग्रजी, रूसी
4.	- गोड सपन	- गुजराती

44 राहुल सांकृत्यायन


5. - सरदार पृथ्वी सिंह - मराठी, गुजराती
6. - वैग्यानीक भौतिक वाद - बंगाळी
7. - दर्शन - दिग्दर्शन - बंगाळी, मल्याळम
8. - तिब्बतांत सवाय वर्स - बंगाळी
9. - बावीसावे शेंकडे - उर्दू, गुजराती, मराठी
10. - साम्यवादच, कित्या ? - उर्दू, तमिळ
11. - मानव समाज - बंगाली, गुजराती
12. - विश्वाची रूपरेखा - मल्याळम
13. - संस्कृत पाठमाला - सिंहळीस.



विख्यात इतिहासकार काशीप्रसाद जैस्वाल हांणी राहुल सांकृत्यायन आनी श्रीबुद्ध हांची तुलना केल्या. राहुलचे व्यक्तिमत्व जनांक इतलें आकर्षित करतालें कि ताका विसरूंक कोणूय शकनासले. राहुल सभार भोवलो आनी हिन्दी, संस्कृत, भोजपुरी, पाली आनी तिब्बतन ह्या पांच भासेंत बरयतालो. आत्मकथा, जीवनी, भोवंडी, समाज विग्यान, इतिहास, तत्वदर्शन, बुद्धधर्म, तिब्बतन विग्यान, शब्दकोश विग्यान, व्याकरण, हातबरपांचें संपादन, संशोधन, लोकवेद, भौतिक विग्यान, कल्पितकथा, नाटक, निबंध, धर्नु राजनीती आनी लघुलेखा - निर्माण मेरेन - तरेक तराचें साहित्य- राहुलाच्या उजवाडायल्या पुस्तकांचे मदें मेळतात.

1944 घरनु प्रभाकर माचवे राहुला लागीचोच संगती जालो. आनी 1963 त राहुलाच्या मरण मेरेन तशीच उरलो. ह्या सुपुल्ले एक-विषयक पुस्तकांत राहुलाच्या जीवनाचें लघुचित्र आनी तांतल्यान भारतीय साहित्याक ताजे योगदानाचें वाचप्यानी आस्वादन करचे तकीत सादर करता.

Rahul Sankrityayan (Konkani) Rs. 15
ISBN 81-7201-421-1

 Library

IAS, Shimla

KO 891.430 092 Sa 58 M



00115780